

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ БУДІВНИЦТВА
І АРХІТЕКТУРИ

**В. Ф. Панібудьласка, В. П. Макогон,
В. Ф. Деревінський, С.В Савойська, А. В. Тороп,
А. В. Панібудьласка**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

*Рекомендовано науково-методичною радою Київського
національного університету будівництва і архітектури як
навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей
напряму підготовки 0921 „Будівництво”*

Київ 2008

УДК 947.7 (075)
ББК 63.3 (2Ук) (я7)
І 90

Рецензенти: *В.М. Лич*, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економічної теорії КНУБА
М.П. Чуб, кандидат історичних наук, доцент
кафедри політичної історії КНЕУ

*Затверджено на засіданні науково-методичної ради
Київського національного університету будівництва і
архітектури, протокол №1 від 14 жовтня 2008 року.*

Панібудьласка В. Ф., Деревінський В.Ф. Макогон В.П. та ін.
ПЗ6 Історія України: навчальний посібник. Видання 2-ге, доп.– К.:
КНУБА, 2008. – 132 с.

Викладені основні етапи та закономірності етногенезу українців, особливості національно-визвольних і державотворчих процесів на українських землях з найдавніших часів до наших днів.

Посібник призначений для студентів усіх спеціальностей і форм навчання напряму підготовки 0921 „Будівництво”.

УДК 947.7 (075)
ББК 63.3 (2Ук) (я7)

© В.Ф. Панібудьласка, В.Ф. Деревінський,
В.П. Макогон, С.В.Савойська,
А.В. Тороп, А.В. Панібудьласка, 2008
© КНУБА, 2008

Зміст

Вступ.....	4
1. Вступ до курсу „Історія України”.....	5
1.1. Предмет і завдання курсу. Значення вивчення історії України в технічному вузі.....	5
1.2. Методологія історичної науки. Принципи історичних досліджень та періодизація історії України.....	9
1.3. Історичні джерела та історіографія Історії України.....	12
Запитання для самоконтролю.....	21
Список літератури.....	21
2. Формування та розвиток українського етносу та нації.....	22
2.1. Поняття «етнос», «нація», «народ». Проблема походження та формування українського етносу в історичній літературі. Основні теорії етногенезу українців.....	22
2.2. Історичні корені українського народу. Основні етапи та особливості його етно- та націогенезу.....	35
Запитання для самоконтролю.....	58
Список літератури.....	59
3. Український національно-визвольний рух.....	62
3.1. Зародження визвольного руху (XIII – поч. XVII ст.).....	62
3.2. Національно-визвольна революція в Україні (середина XVII ст.).....	67
3.3. Особливості українського національно-визвольного руху в XIX ст.....	73
3.4. Український національно-визвольний рух в XX ст.....	79
Запитання для самоконтролю.....	96
Список літератури.....	97
4. Державотворчі процеси на території України.....	99
4.1. Найдавніші держані утворення на території України.....	99
4.2. Княжий період українського державотворення.....	103
4.3. Козацький період українського державотворення.....	110
4.4. Українське державотворення в період національного відродження XIX ст. та Української революції 1917 – 1921 років.....	116
4.5. Державотворчі процеси в Україні в XX – XXI ст.....	120
Запитання для самоконтролю.....	130
Список літератури.....	130

ВСТУП

Важливе місце в системі гуманітарних наук університету належить курсу історії України. Він покликаний дати студентам сучасні наукові знання з історії Батьківщини, які їм необхідні як в період навчання в університеті, так і після його закінчення. Це зобов'язує кафедру політичних наук університету і її секцію історії України ставити високі вимоги до організації навчального процесу, методики викладання.

Враховуючи фах наших студентів, крім політичної історії, ми зосередили увагу також на особливостях вивчення курсу історії України майбутніми спеціалістами будівельної справи. На відміну від багатьох видань, курс історії України пропонується зі вступної лекції. У ній розглядаються поняття предмета та мети курсу, основні принципи вивчення історії України. Чому необхідне вивчення історії України в будівельному вузі? Яке місце займає даний предмет в системі вузівського навчання та інші питання. Студентам пропонується наукова періодизація історії України, яка запроваджується кафедрою для вивчення курсу в технічному вищому навчальному закладі.

Крім того, у зв'язку із скороченням годин на курс, ми пропонуємо студентам, щоб вони коротко ознайомились, як досліджують історію вчені-історики, тобто розповідаємо про історичні джерела, їхню класифікацію та історіографію історії України.

Сподіваємося, що навчальний посібник буде корисним не тільки для студентів Київського національного університету будівництва і архітектури, але й для студентів інших навчальних закладів.

Ваші побажання на покращення навчального посібника з історії України надсилати на адресу: м. Київ – 03680, Повітрофлотський проспект, 31, Київський національний університет будівництва і архітектури, кафедра політичних наук.

1. ВСТУП ДО КУРСУ „ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

1.1. Предмет і завдання курсу. Значення вивчення історії України в технічному вузі

Вивчення гуманітарних наук складає важливу частку загальноосвітньої й світоглядної підготовки сучасних спеціалістів і сприяє розвитку особистості та виробленню нею творчого підходу до вирішення виробничих проблем. До найважливіших суспільних наук відноситься історія, зокрема, історія України.

У зв'язку з тим, що в процесі вивчення будь-якої науки неприпустима плутанина, необхідно з'ясувати суть самого *поняття «історія»*. Воно давньогрецького походження і в перекладі на українську мову означає *розповідь, оповідання*. Цей термін згодом перейшов у латинську мову і разом із нею поширився в усіх країнах Європи.

Є безліч визначень поняття «історія» [4, с. 8]; [13, с. 4-5]; [5, с. 5]. Усі вони зводяться до того, що, по-перше, у вузькому розумінні слова *історія – це галузь знань, наука*, що вивчає в хронологічній послідовності закономірності та конкретний розвиток людського суспільства на основі дослідження історичних фактів та явищ. *Історична наука – це система об'єктивних, перевірених практикою знань про природу, суспільство й людину, що отримала своє визначення у формі понять, формул, законів, знань, які постійно збагачуються*. По-друге, *під історією в широкому значенні слова ми розуміємо життя й розвиток людського суспільства. Історія – це процес, рух у часі, результат діяльності людей*.

Отже, історія – це наука про минуле людського суспільства і його сьогодення. Це також наука про закономірності розвитку суспільного життя в конкретних формах, у просторово-часових вимірах. Минуле є активним чинником змін у теперішньому. Змістом історії взагалі є історичний процес, що розкривається в

явища життя людини та в результатах її діяльності, які збереглися в історичних пам'ятках і джерелах. Історична діяльність людей надзвичайно різноманітна. Вона стосується розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики країни, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб. Тому історія – наука багатогалузева. Вона складається з цілого ряду самостійних галузей історичного знання, а саме: історії економічної, політичної, соціальної, громадянської, воєнної, історії держави і права тощо [13, с. 5].

Історія України як складова загальнолюдської історії вивчає історичну діяльність українського народу, закономірності і особливості формування та розвитку суспільного життя на теренах України з найдавніших часів до наших днів. Вивчення цих закономірностей і особливостей на основі історичних джерел складає *предмет* курсу історії України [4, с. 8].

Предметом навчального курсу «Історія України» у технічному вищому навчальному закладі є вивчення проблем зародження та розвитку українського етносу, його стосунків з іншими народами, боротьби українців з польськими, литовськими, австро-угорськими, російськими, монголо-турсько-татарськими та іншими завойовниками за своє національне та соціальне визволення, здобуття незалежності та створення власної держави, діяльності українських громадських і політичних організацій.

Нерідко можна чути: «Для чого майбутньому інженеру, технологу програмісту, архітектору чи економісту знання з історії України?» Не треба, мовляв, на це витратити час. Краще більше уваги приділити спеціальним дисциплінам, щоб ліпше знати свою справу. Насправді ж кожному фахівцеві історичні знання вкрай необхідні як у роки навчання, так і в період практичної державної чи підприємницької діяльності. Чому ж необхідне вивчення історії своєї країни всім без винятку майбутнім спеціалістам? Які *основні функції* історичного пізнання?

Перша функція – пізнавальна, інтелектуально розвиваюча. Це сам процес вивчення історії інших країн і народів, а особливо

історії своєї Батьківщини. Вчити, щоб знати (тим паче, людині з вищою освітою потрібно бути всебічно розвиненою та ерудованою). Зміни, які відбулися в Україні за останні роки, дали можливість ознайомитись з правдивою історією нашого народу, по-новому осмислити його місце у світовому процесі розвитку цивілізації. Вивчення курсу історії України у вищих навчальних закладах допоможе студентам відкрити нові сторінки нашого народу, його героїчне минуле й повчальну історичну долю.

Друга функція – світоглядна. Історія створює документально точні повісті про видатні події минулого, про мислителів, яким суспільство завдячує своїм розвитком. Вивчаючи історію, студент оволодіває загальними науковими методами пізнання об'єктивного буття, які стануть йому у пригоді при вивченні всіх інших наук та у його діяльності після закінчення вищого навчального закладу.

Третя функція – прикладна. Суть її у тому, що історія як наука, виявляючи на основі теоретичного усвідомлення історичних фактів закономірності розвитку суспільства, допомагає виробити науково обґрунтований політичний курс, запобігати суб'єктивним рішенням. Фахівці з вищою освітою із самого початку чи з часом, будуть працювати з людьми, очолювати трудові колективи, проводитимуть у них виховну та мобілізуючу роботу і для переконання у правильності рішень чи намірів керівника вирішальним може стати звернення до фактів історичних подій, досвіду минулого, тобто безпосереднє використання історичних знань. Навіть для рядового фахівця, простого інженера, для ділової людини чи економіста достовірна історична інформація може стати корисною для його службового росту. Громадська активність, державницький підхід і політична зрілість зміцнять довіру до нього і забезпечать успіх у бізнесовій (чи професійній) діяльності. Усього цього не можна досягти без розуміння обставин соціально-політичного життя, знання минулого історичного досвіду України. Не дарма відомий вчений-енциклопедист, академік Російської академії наук Борис Болотов любить повторювати: «Розумний навчається всьому, а дурень – тільки спеціалізації».

Четверта функція – виховна. Специфіка історії така, що крім наукового навантаження, вона несе в собі інформацію ментального змісту, є складовою частиною національної свідомості. Знання історії свого народу і світової історії формує кращі громадянські якості майбутніх спеціалістів та керівників виробництва: високу моральність, честь і обов'язок перед суспільством, почуття патріотизму, любов до рідної землі, до свого народу [13, с. 20-21].

Нарешті, варто звернути увагу й на ту обставину, що український народ переживає період національно-державного відродження, що теж викликає небувалий інтерес до історії рідного краю. На зламі епох, на якому перебуває Україна, інтерес до минулого країни обумовлений також надією знайти в ньому пояснення сучасному і засади для виходу з теперішнього складного становища.

Відомий український історик Д. І. Дорошенко зазначав: «Історія постійно підтверджує ту істину, що майбутнє можна будувати тільки на історичному ґрунті, що народ без історичної пам'яті не є народом, і коли ця пам'ять перестає бути святою, він негідний одержаного в спадок по батьках імені» [15, с. 7]. Тільки глибоке вивчення історії свого народу допомагає нам повернути почуття національної гідності, честі, поваги. Людина без особистої гідності, з рабською психологією не може бути носієм національної ідеї, а народ, який втратив національну гідність і гордість, не зумів об'єднатись навколо національної ідеї, втрачає здатність до творчого саморозвитку, стає об'єктом інтелектуального та економічного пограбування з боку інших держав.

У сучасних умовах незалежної, суверенної Української держави важливо осмислити її історичний шлях на принципах правди, об'єктивності, без ідеологічних догм і фальсифікацій. Знання з історії України мають велике практичне значення, вони вчать студентів критично, самостійно мислити, вміло аналізувати минуле і сучасне, використовувати історичний досвід для розв'язання сучасних проблем.

Саме з таких позицій ми й будемо вивчати історію України.

1.2. Методологія історичної науки. Принципи історичних досліджень та періодизація історії України

Метод у науці – *це спосіб дослідження*, що показує, як відбувається пізнання, на якій методологічній основі, на яких наукових принципах. Метод – це шлях дослідження, спосіб побудови й обґрунтування знань. Кожна наука має свої, тільки їй властиві методи дослідження й методологічні принципи підтвердження істини.

Методологія історичної науки – це теорія пізнання історичного процесу, сукупність пізнавальних принципів та методів історичного дослідження, це наука про методи, підходи та критерії оцінки історичних подій, явищ, життя та діяльності видатних людей, що залишили помітний слід в історії [4, с. 9]; [13, с. 21].

Основні підходи до вивчення природи й суспільства людство виробило давно. Вони існують і нині: це *ідеалістичне* й *матеріалістичне* розуміння історії, яке поєднується з метафізичним чи діалектичним методами її пізнання.

Ідеалісти-метафізики вважають, що дух і свідомість людини первинні і більш важливі, ніж матерія і природа. Саме душа людини і її розум визначають темпи й характер історичного розвитку. При цьому, із їхньої точки зору, інші процеси, в тому числі і в економіці – вторинні, похідні від духу. Отже, ідеалісти роблять висновок, що в основі історичного процесу знаходиться духовне, моральне вдосконалення людей. Суспільство розвиває сама людина, в той час як здібності людині дав Бог.

Матеріалісти-діалектики стверджують, що матеріальне життя первинне відносно свідомості людей, саме економіка визначає весь духовний розвиток і решту відносин між людьми.

Сучасна вітчизняна історична наука базується на діалектико-матеріалістичному методі, який розглядає суспільний розвиток як природно-історичний процес, що визначається об'єктивними закономірностями і, разом із тим, знаходиться під впливом

суб'єктивного фактора завдяки діяльності людей, класів, політичних партій, вождів, лідерів [13, с. 21-22].

Застосовують і *конкретно-наукові, прикладні методи* історичних досліджень:

– *хронологічний* – передбачає викладення історичного матеріалу в хронологічній послідовності, на всіх етапах розвитку історичного явища;

– *логічний* – це аналіз історичних явищ на кожному етапі їхнього розвитку;

– *синхронний* – передбачає одночасне вивчення подій, що відбуваються в суспільстві;

– *дихронний* – це метод періодизації історичних процесів;

– *ретроспективний* – вивчення минулого на основі пізніших етапів історичного розвитку;

– *порівняльний* – аналіз набутих і втрачених історичними явищами рис на різних етапах їхнього розвитку;

– *моделювання подій*;

– *статистичний*;

– *конкретно-соціологічний тощо.*

Існують також наукові *принципи* вивчення історичних подій і фактів. *Принцип* – це *основне правило, якого необхідно дотримуватись при вивченні всіх явищ і подій в історії*. Назвемо декілька основних наукових принципів.

Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим у кінцевому рахунку стало.

Принцип об'єктивності передбачає опору на факти в їхньому справжньому змісті, не спотворені і не підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності й суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів. Головним у забезпеченні принципу об'єктивності є особа

історика, його теоретичні погляди, дотримання певної методології, професійна майстерність, культура і порядність.

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історико-економічних процесів із врахуванням соціальних інтересів різних груп і прошарків населення, форм їхніх проявів у суспільстві. Цей принцип зобов'язує співвідносити інтереси класові і вузькогрупові із загальнолюдськими, враховуючи суб'єктивний момент у практичній діяльності урядів, партій, осіб.

Принцип альтернативності визначає ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити не використані можливості процесу, винести урок на майбутнє [13, с. 22-32]. Тільки за умови дотримання й поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні минулого.

Для зручності дослідження особливостей і закономірностей історичних процесів учені запровадили наукову періодизацію історії. *Періодизація* або *хронологія* історії – це встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку всього людства чи окремих країн і народів. В основу цих етапів мусять бути покладені вирішальні фактори, загальні для всіх країн світу.

Існує безліч хронологічних систем, серед яких ми наводимо декілька найбільш характерних.

Широко відома періодизація всесвітньої історії Д. Леддока. Основним критерієм її став розвиток знарядь праці: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий вік, залізний вік, вік інформації або атомний вік.

Американський історик і етнограф Льюїс Генрі Морган, ґрунтуючись на критерії рівня розвитку продуктивних сил, виділив три епохи в історії людства: *дикунства, варварства й цивілізації*.

Відомі також періодизації всесвітньої історії Ж. Ж. Руссо, Ф. Енгельса, К. Маркса, М. С. Грушевського.

Так, К. Маркс, виходячи з принципу матеріалістичного розуміння історії, поклав в основу своєї періодизації спосіб виробництва, або формаційну концепцію. Тому за Марксом історія людства являє собою послідовну зміну суспільно-економічних формацій – *первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної*. Започаткована К.Марксом періодизація історії людства панувала в комуністичних країнах і не всіма суспільствознавцями Заходу була сприйнята .

Історія України, як складова всесвітньої історії, має і свою періодизацію. До її створення мають відношення видатні українські вчені, зокрема, М. С. Грушевський. У 1904 р. у роботі "Звичайна схема „русской” історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства" він уперше обґрунтував наукову концепцію періодизації, схему української історії.

Виходячи із загальноприйнятих підходів, враховуючи концепцію М. С. Грушевського у цьому посібнику ми пропонуємо таку *періодизацію* історії України:

1. Праісторія України (1 млн р. до н. е. – IX ст. н. е.)
2. Князівський період в історії України (IX ст. н. е. – 1340 р.)
3. Україна в складі Литви та Польщі (1340–1648 рр.)
4. Період козацько-гетьманської державності (1648 – кінець XVIII ст.)
5. Національно-визвольні та суспільні рухи, боротьба за відродження української державності (XIX – поч. XX ст.)
6. Радянська Україна (1921–1991 рр.)
7. Новітня Українська держава (1991–сьогодення)

1.3. Історичні джерела та історіографія історії України

Історичними джерелами вважається все, що було створено людським суспільством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови [13, с. 5] .

За способом передачі подій минулого історичні джерела поділяються на такі види:

1. *Речові* (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди тощо).

2. *Етнографічні* (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв).

3. *Лінгвістичні* (мова, діалекти).

4. *Усні* (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо).

5. *Писемні* (записи на папірусі, пергаменті, бересті, папері):

– *актові матеріали* (офіційні документи різних установ);

– *оповідні пам'ятки* (літописно-мемуарні та літературні твори).

6. *Фотодокументи*.

7. *Графітні* (стародавні написи на скелях, стінах, різних речах, склі, кераміці, гарматах, тобто – це написи на всьому, крім паперу).

Для відтворення давньої історії України сучасні вчені використовують в основному речові (археологічні) пам'ятки, а також праці грецьких, римських, візантійських, арабських істориків, літераторів (Геродот, Страбон, Птоломей, Тацит, Прокопій Кесарійський, Йордан, Лев Діакон, Аль-Масуді та ін.).

Особливе місце серед джерел займають *літописи* – «Повість минулих літ», Київський та Галицько-Волинський літописи та ін.

Опираючись на перераховані джерела, історики досліджують різні історичні періоди, події, життя та діяльність видатних постатей. Твори істориків складають історіографію історії України, тобто сукупність досліджень, присвячених певному історичному періоду або всій історії України.

Джерельна база Литовсько-Польської доби історії України представлена, крім щоденників сеймів, сеймиків і книг судів, ще й метриками, жалуваними грамотами, інвентарями, уставами на волоки, полемічною літературою. Тільки Литовського Статуту було три редакції – 1529, 1566, 1588 рр. А ще були дуже важливі для нас

Густинський, Львівський, Острозький та Хмельницький літописи, «Опис України» Г. Л. де Боплана. Сьогодні в Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається багато документів Литовсько-Польської доби, зокрема, документи Галицько-Волинських земель. Документи середньовіччя, нового і новітнього часу зберігаються в державних архівах України в Києві.

Часи козацької державності (середина XVII–XVIII ст.) відображені в дипломатичних документах Б. Хмельницького, численних мирних угодах між Україною, Московщиною, Польщею, Туреччиною, Швецією; гетьманських універсалах, «статтях», що уклалися між царем і новообраним гетьманом, «Гадяцькому трактаті», Конституції П. Орлика, царських указах про заборону українських друкарень, ліквідацію Запорізької Січі. Не обійтися тут і без козацьких літописів та мемуарів і щоденників козацької старшини.

Утвердження на українських землях кріпосницької системи, адміністративно-територіального управління Росії в Подніпров'ї і Слобожанщині, і Австрії у Західній Україні сприяло появи документів, що стосуються податків, прав, описів маєтностей тощо.

Велика кількість законодавчих актів, матеріалів офіційного діловодства, статистичних даних, документів громадсько-політичних, національних організацій стосується **періоду панування в Україні Австрійської й Російської імперій**.

Різноманітними документальними матеріалами наповнена **історія України XX ст.** Особливо це стосується радянського періоду нашої історії. Джерелами першочергової ваги є **партійні документи**: документи КПРС, КПУ та інших партій, які діяли в Україні, їхні програми, статuti, матеріали партз'їздів і партконференцій, документи керівних парторганів на місцях. Наступними за важливістю є **акти законодавчої й виконавчої влади**: Центральної Ради, Гетьманату, Директорії, Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів, обласних Рад народних депутатів тощо. Багато які з цих документів видано друком у збірниках.

Важливе значення має радянська *періодична преса*: газети, журнали. Преса створювала певний визначений фон, тло – політичне, економічне, соціальне, культурне. Преса поділялася на партійну, органів управління, профспілкову, комсомольську, історичну тощо. Друга категорія документів перебувала в спецховищах, у закритих фондах архівів і бібліотек. Це документи про голодомори, про культ особи Сталіна, про масові репресії 30-х років, про дисидентський рух в Україні, літературу самвидаву, справи політв'язнів, в'язнів совісті тощо.

Історіографія (із грецьк. – опис історії) – дисципліна, що вивчає історію історичної науки. Це наука про те, як виникла і розвивалась історична думка, процес нагромадження історичних знань. Вона з'ясовує соціальну основу і соціальну функцію історичного пізнання, досліджує боротьбу в ній різних напрямів, шкіл, концепцій, аналізує методи вивчення історичних джерел, висвітлює організацію й форми дослідницької роботи в галузі історії [13, с. 12–13].

Цікавість до свого минулого зародилася в Україні давно, фактично на початку державності, про що свідчать літописи, події в яких розпочинаються з «сотворіння світу» і закінчуються XIII століттям. У наших перших літописах міститься оповідь про дві тисячі дійових осіб, відомих на ім'я, і безліч безіменних. Серед них ті, що орали землю, кували залізо, зводили міста, писали книги, проливали свою кров, захищаючи рідну землю. Та найбільше уваги літописці приділили тим, хто зробив соціальне замовлення, доручивши написання літопису; тим, хто панував над людьми, грабував, палив, осліплював, вбивав, ненаситний на владу, землі, золото і рабів. Так, ченець Печерського монастиря Нестор у «Повісті минулих літ» зробив спробу пояснити походження Русі і тих перших її правителів, хто створив державу.

Як Нестор, так і його співавтор ігумен Сильвестр використали грецькі хроніки, місцеві оповідання, пов'язали історію Русі із світовою, давши вітчизняній історії центральне місце в світовій історії. Не все в «Повісті минулих літ» узгоджується з сучасними

науковими даними, багато кон'юнктурних правок внесли і переписувачі «Повісті...». Літописець Сильвестр, наприклад, другу редакцію «Повісті...» переробив і доповнив після Нестора і зробив викладку подій з 1113 до 1116 рр. І все ж таки не викликає сумнівів, що «Повість...» є безцінним історичним джерелом і першим історіографічним твором на Русі. Українські літописи княжої доби свідчать про відповідну тим часам високу культуру і ерудицію їхніх авторів, про патріотизм і вболівання їх за долю батьківщини.

Літописання продовжувалося і в литовсько-польську добу та в часи козацької державності. Звертають на себе увагу козацькі *літописи Самовидця, Величка, Граб'янки*, що передають події часів Б. Хмельницького. З ім'ям викладача Київської колегії Інокентія Гізеля пов'язаний вихід у світ в 1674 р. знаменитого «*Синописиса*», який тривалий час був одним із основних посібників з історії України і Росії. «Синописис» витримав більш ніж 30 перевидань і до XIX ст. використовувався в якості підручника.

У XVIII ст. виходять твори, в яких історія Гетьманщини пов'язується з історією Київської Русі. Особливо актуальними були такі паралелі під кінець існування української держави в складі Росії. Нагадування про те, що козацтво було спадкоємцем княжої держави, стало головною метою авторів таких праць. Показовим у цьому відношенні став твір кінця XVIII ст. чи то Кониського, чи Полетики «*Історія Русів*».

У XIX ст. в Україні починає розвиватись історична наука у всьому розмаїтті її шкіл і напрямків, які базувались на широкій документальній базі. Так, Д. М. Бантиш-Каменський (1788–1850 рр.) написав тритомну «*Історію Малої Росси*». Цей твір стоїть набагато вище всіх інших історичних праць того періоду хоча б тому, що в основу його покладені архівні матеріали, хоч і без докладного розбору та критики. Д. М. Бантиш-Каменський вважається також першим збирачем історичних документів.

Микола Маркевич у 1842–1843 рр. видав друком двотомну «*Історію Малоросси*» з тритомним додатком історичних

документів і приміток. М. Маркевич (1804–1860 рр.) може називатися першим національним українським істориком.

На матеріалах етнографічних та археологічних досліджень побудовані праці Михайла Максимовича (1804–1873 рр.), який започаткував *народницький напрям* у дослідженні історії (в основному княжого і козачого періоду). Деякі з його робіт ще й сьогодні не втратили свого значення через цікавий матеріал та критичні здібності автора.

Велику послугу українській історичній науці зробив Осип Бодянський (1808–1877 рр.), який першим видав за допомогою друку П. Куліша «Літопис Самовидця» в 1846 р.

Розвинув народницький напрямок Микола Костомаров (1817–1885 рр.) в «*Історії України в життєписах визначніших її діячів*» та інших творах. Однак, автор недооцінював ролі державних діячів в історії, що проявилось у таких його роботах як «*Богдан Хмельницький*», «*Мазепа та мазепинці*».

М. Костомаров виходив з того, що історичний розвиток кожного народу визначається його духовними властивостями. Духовну природу українського народу, наприклад, визначало панування демократичних засад, вічового устрою в його суспільному житті, волелюбство та ін. Разом з тим, цей демократизм і волелюбство, не стримані організуючою основою, призводили до негативних наслідків. Одним з них, була поява в Україні в XV ст. козацтва. М. Костомаров дивився на козацтво як на анархічну, руйнівну силу [13, с. 37].

Середина XIX ст. представлена працями М. Закревського «*Описание Киева*», А. Скальковського «*Очерк Запорожья*». А. Скальковський вбачав у козацтві своєрідне військово-монастирське братство. Він одним з перших опрацював архівні матеріали з історії Запорізької Січі, врятував від повного зникнення безцінні документи, а також свідчення колишніх запорожців.

Друга половина століття увійшла в історіографію під впливом В. Б. Антоновича (1834–1909 рр.). Він створив *Київську школу істориків*, до якої належали майже всі відомі історики, які обійняли

згодом кафедри в університетах України. В. Антоновичу вдалося першому в Російській імперії поставити археологічні роботи на наукову основу.

В. Антонович досліджував історію козацтва, гайдамачини, міст, шляхетства. Ідучи слідом за М. Костомаровим, В. Антонович у роботі *«Виклади про козацькі часи на Україні»* твердив, що кожен народ у своєму історичному розвитку виконує певну, лише йому властиву «керівну ідею». В історії українського народу ця ідея втілена в принципі вічного устрою – широкого демократизму, тобто визнання за кожною особою повної рівності в правах. Заснований на цих принципах ідеальний, на думку В. Антоновича, общинний устрій, якому невідомі класові суперечності, знайшов своє відображення в українському козацтві, в Запорізькій Січі.

Найвідомішим представником Київської школи і народницького напрямку є М. Грушевський (1866–1934 рр.), автор величезної кількості історичних праць, серед них – *«Очерки истории украинского народа»*, *«Ілюстрована історія України»*, а також перша багатотомна *«Історія України-Руси»*, де вперше викладена систематична історія нашої батьківщини, починаючи з кам'яного віку. Суть народницького напрямку полягала в наданні переваг соціально-економічним питанням над національно-політичними, підпорядкування інтересів влади прагненням народу.

Рубіж XIX–XX століть був плідним для української історіографії, незважаючи на те, що Україна підлягала юрисдикції водночас декількох держав. Значна кількість істориків збагатили історичну науку своїми талановитими працями. Серед них: А. О. Скальковський (*«Історія Нової Січі, або останнього коша запорозького»*), Д. І. Багалій (1857–1932 рр.) (*«Історія Слобідської України»*), О. Я. Єфименко (*«История украинского народа»*), Д. І. Яворницький (трьохтомна *«Історія запорізьких козаків»*), І. П. Крип'якевич (*«Історія України»*) та ін.

Всупереч народницькому напрямку, але в руслі концепції М. Грушевського, почав утверджуватись державницький напрямок в історичних дослідженнях Д. Дорошенка (*«Нарис історії України»*);

а також С. Томашівського, який у відповідності з державницькою ідеологією зробив синтез *Княжої доби*; публікаціях В. Липинського, який проаналізував *Козацький період* нашої історії.

Історіографія історії України 1917–1991 рр. складається з великої кількості праць радянських вчених. Не всі з них задовольняли існуючий режим, але під кінець його існування влада добилась майже повної нівеляції національної ідентичності, русифікувавши й історичну науку. Це відобразилось в офіційному виданні вітчизняної історії – восьми томній «*Історії Української РСР*» (в 10-ти книгах). У ній повністю заперечена автохтонність етногенезу українського народу і підкреслюється думка про те, що він навіки зобов'язаний усіма своїми здобутками «старшому братові» – Росії.

Значно підвищився інтерес до вітчизняної історії в роки перебудови. В Україні було розроблено комплексну програму історичних досліджень, яка була затверджена новим керівництвом КПУ, на чолі якого, після В. Щербицького, став В. Івашко. Вона виявилася настільки вдалою, що продовжувала виконуватись і в 1991 – 1995 рр. З'явилися цікаві праці, які неупереджено розкривали складні сторінки історії України. Це – дослідження С. Кульчицького, В. Даниленка, С. Касьянова, Ю. Шаповала, які висвітлювали наслідки сталінізму в Україні. З'являється ряд робіт відомих вчених з історії політичних партій, національних відносин: І. Кураса, П. Варгатюка, Я. Дашкевича, Ю. Римаренка, В. Пані-будьласки та ін. Історія української державності висвітлюється в книжці В. Шевчука та М. Тараненка, яка побачила світ у 1999 р. Готуються праці з історії окремих міст України тощо. Висвітлюється життєвий і творчий шлях видатних представників творчої еліти М. Грушевського, М. Василенка, Н. Полонської-Василенко, С. Єфремова, М. Слабченка, М. Попова, М. Яворського. Важливе значення для розуміння процесів, що відбувались в історичній науці, мали публікації М. Варшавчика, Я. Калакури. Проблемам селянства та голоду в Україні присвячено роботи

С. Кульчицького, Д. Мейса, Р. Конквеста. Історичні джерела досліджуються в працях В. Барана, І. Біласа, В. Верстюка, Д. Тарана, Я. Грицака.

На етапі незалежності України вийшов цілий ряд цікавих підручників з історії України колективу авторів під ред. М. А. Смолія в Інституті історії НАНУ 1997 і в 2000 рр., Національного університету ім. Т. Шевченка, Українського педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Львівського університету та інших вищих навчальних закладів. Вийшли з друку й одноосібні курси з історії України В. Борисенка, О. Бойка, Я. Грицака, Л. Залізняка, В. Короля, В. Остафійчука, В. Світличної та ін., які набули великої популярності і рекомендуються студентам при вивченні курсу „Історія України”.

У Київському національному університеті будівництва і архітектури в 2000 р. вийшла історія університету, в якій розповідається про славний історичний шлях вузу, успіхи і досягнення в його діяльності. За 80 років своєї діяльності університет підготував майже 80 тисяч спеціалістів будівельної справи, які працюють на 4-х континентах у 50 країнах світу. Завдяки знанням, отриманим в університеті, вони досягли високого становища в суспільстві, стали міністрами, керівниками важливих відомств та установ, відомими вченими.

В умовах незалежної України більшість істориків ґрунтується в своїх працях на засадах утвердження національної свідомості і державотворення. Надбанням сучасної історіографії є роботи Олени Апанович «Розповіді про запорозьких козаків», М. Брайчевського «Конспект історії України», В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки», В. А. Смолія, В. С. Степанкова «Українська державна ідея», Н. Яковенко «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)», А. Д. Бачинського «Січ Задунайська. 1775–1828» та ін.

Таким чином, українська історична наука має глибоке коріння і необхідні умови для подальшого розвитку.

Підсумовуючи викладений матеріал слід сказати, що на студентів чекає нелегка, але цікава, напружена праця по оволодінню знаннями багатовікової історії України. Хто справиться з цим завданням, той отримає насагу, яка додасть нових сил на нелегкому життєвому шляху.

Запитання для самоконтролю

1. Що вивчає історія України?
2. Яка мета вивчення курсу?
3. Чому необхідне вивчення історії своєї країни інженеру-будівельнику?
4. На які основні види поділяються історичні джерела?

Список літератури

1. *Акт* проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року. – Голос України. – 1991, 25 серпня.
2. *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Х.: Час, 1993. – 275 с.
3. *Брайчевський М.Ю.* Конспект історії України. – К.: Видавничо-поліграфічний центр „Знання”, 1993. – 208 с.
4. *Гудзь В. В.* Історія України. Підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий дім „Слово”, 2003. – 616 с.
5. *Грушевський М.* Очерк истории украинского народа. – 2-е изд. – К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.
6. *Грушевський Михайло.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991 – 1994.
7. *Декларація* про державний суверенітет України. – К.: Україна, 1991. – 8 с.
8. *Єфименко А. Я.* Історія України та її народу. – К.: «Мистецтво», 1992. – 253 с.
9. *История* Русов. – К.: „Радянський письменник”, 1991. – 320 с.

10. *Історія України* / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів: Світ, 1996. – 488 с.
11. *Історія України* / Під ред. проф. В.А. Смолія. – К.: Вид. дім „Альтернативи”, 1997. – 423 с.
12. *Конституція України*. – К.: Юрінком, 1996. – 80 с.
13. *Кормич Л. І., Богацький В. А.* Історія України від найдавніших часів до 21 століття. Навч. посібник. – Харків, 2001. – 386 с.
14. *Крин'якевич І. П.* Історія України. – Львів: Вид-во „Світ”, 1990. – 520 с.
15. *Скрипник М. О., Домбровська Л. Ф., Красовський В. М. та ін.* Історія України: Навчальний посібник. Під ред. М. О. Скрипника. – К.: Центр навчальної літератури, 2003. – 367 с.
16. *Субтельний Орест.* Україна: історія. – К.: „Либідь”, 1991. – 510с.
17. *Чмихов М., Кравченко Н., Черняков І.* Археологія та стародавня історія України. – К.: Вища школа, 1991. – 387 с.

2. ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ ТА НАЦІЇ

2.1. Поняття «етнос», «нація», «народ». Проблема походження та формування українського етносу в історичній літературі. Основні теорії етногенезу українців

У сучасному світі налічується приблизно 3,5 тис. народів (етносів) [4, с. 13]. Прихід у світову історію кожного народу – це результат тривалої спільної історичної практики багатьох поколінь людей, поява народу (етносу) – це конкретна стадія поступального розвитку, соціальної зрілості певної етнічної спільноти.

Зарубіжні вчені вирізняють такі типи етнічних спільнот, як *клан* і *плем'я*, що відповідають докласовим суспільствам, а також *націю* і *народ*, що прийшли їм на зміну в індустріальних суспільствах. У вітчизняній літературі продовжує домінувати існуюча ще за

радянських часів типологія етнічних спільнот, побудована на марксистському вченні про суспільно-економічні формації:

- первіснообщинній формації відповідає такий тип етнічного утворення як *плем'я* (іноді вказують і *рід*);
- феодальній та рабовласницькій – *народність*;
- капіталістичній – *нація*.

Поняття *рід* вживається для означення первіснообщинних груп, члени яких є кровні родичі, об'єднані певними господарськими й суспільними зв'язками. Визначальним етнотворчим фактором у родових об'єднаннях є сімейно-шлюбні стосунки, у формі ендогамії, як необхідної умови й ознаки виникнення і збереження етнічної спільноти (під *ендогамією* розуміють заборону шлюбних стосунків поза межами певного етнічного утворення).

Плем'я є наступним, вищим типом етносоціальної організації, яка об'єднує кілька родів. Розширення етнотворчого комплексу на рівні племінних об'єднань проявляється в тому, що до ендогамності та культурно-релігійних особливостей додаються спільна мова, звичаї, традиції, інститут управління у формі вождівства, ради старійшин тощо [35, с. 46].

Поняття «народ» («етнос»), «народність», «нація», «етногенез» є ключовими у пострадянській, зокрема й українській, етнологічній літературі. Тому актуальною є проблема правильного визначення цих понять.

Слово «народ» у сучасному науковому та суспільному лексиконі майже злилося з поняттями «етнос» і «етнічна спільнота», а нерідко воно застосовується як тотожне термінові «нація». Взагалі терміни „етнос” і „нація” – синонімічні і перекладаються з грецької та латини одним словом „народ”. Більшість сучасних українських дослідників його походження виводить від слів «рід», «родина», «народити». Крім того, в українській суспільній думці утвердився етносоціальний підхід, згідно з яким, поняття „народ” охоплює всі класи, суспільні верстви та прошарки, що мешкають на території Української держави. До українського народу, таким чином, входять

не лише етнічні українці, але й представники всіх інших етнічних груп (меншин), що проживають на території України.

Слово «*етнос*» (*ethnos*) запозичене з давньогрецької мови, де так називали всіх не греків, чужинців. По суті, воно означає такі поняття, як плем'я, народ, група людей, стадо, рід та ін. З XIX ст. слово «етнос» увійшло в наукову літературу в значенні «народ». У такому ж розумінні воно побутувало в радянському суспільствознавстві. В західній літературі поняття «етнос» не отримало належного теоретичного опрацювання, хоча ним часто позначається термін «нація». Латинське слово нація (*nation*) особливо прижилося в Західній Європі, де переважна більшість народів здавна мала власні держави. Тому поняття „нація” у наш час набуло значення „одержавлений народ”, тоді як словом „етнос” користуються найчастіше для позначення народу взагалі, незалежно від того, створив він власну державу чи має колоніальний статус у державі сусідів [20, с. 4].

Спираючись на наукові здобутки вітчизняних та зарубіжних вчених, можна запропонувати таке визначення етносу. *Етнос – це стійка природно та історично сформована на певних територіях динамічна людська спільнота, що має власну самоназву й усвідомлює свою єдність та спільне походження, протиставляючи себе всім іншим аналогічним утворенням, і характеризується сталими своєрідними ознаками мови, культури, способу життя, психічного складу та менталітету, стійкими господарськими та економічними зв'язками* [5, с. 27]; [26, с. 50]; [35, с. 31].

Поняття „народ” в зарубіжній етнології вживається як синонім до слова «*народність*». У пострадянській літературі цей термін найбільш активно застосовується при вивченні етнічних процесів X–XIX ст. Виходячи з формаційного членування історичного процесу, з другої половини 1940-х років радянські історики та етнографи стали визначати народність як рівень етноісторичної зрілості, що відповідає першому етапові класового суспільства (починаючи з рабовласницького). Відтак і сьогодні *народностями називають*

людські спільноти, які виникли на основі злиття племінних об'єднань, передували націям і мали такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків. Отже, згідно з таким підходом категорія «народ» має означати державну, а «народність» – етнічну належність населення [35, с. 48].

*Нація – це найвища стадія в розвитку етнічних спільностей і не всі вони досягли такого рівня. З 3,5 тисяч етносів у сучасному світі лише 800 є націями [32, с. 37]. Усі інші знаходяться на донаціональних етноісторичних стадіях. Перетворення етносу в націю відбувається шляхом зростання й поглиблення його самосвідомості. Етнос, на відміну від нації, не усвідомлює своєї єдності в межах власної етнічної території, має несформовані національні інтереси, а тому нездатний створити незалежну національну державу [19, с. 4–5]. Таким чином, **нація – це політично організований етнос або група етносів, які об'єднані спільними інтересами у створенні своєї національної держави.***

Однією з найскладніших у вітчизняній та зарубіжній науці вважається *проблема етногенезу*. Існує принаймні три точки зору на етногенез:

- він розглядається як безперервний процес;
- у ньому виділяється момент зародження етносу й подальша його історія;
- в етногенезі фіксується лише етнічна історія без виокремлення етапів [38, с. 80].

Найпоширенішим сьогодні є другий підхід. Перед його прибічниками, в свою чергу, постає низка запитань, серед яких основними є такі:

- яку точку можна вважати початком етногенезу?
- які факти, ознаки, процеси та явища свідчать про завершення етногенезу?

Відомий етнограф А. Пономарьов, наприклад, першою етнічною одиницею вважає плем'я, а момент формування племен пропонує розглядати як початок етногенетичних процесів. Завершення цих процесів – поява етнічної самосвідомості та самоназви етносу [33,

с. 81]. Отже, *етногенез – це процес зародження, формування й зникнення етнічних спільнот та сукупності суспільних явищ і процесів, що визначають зміст і форми їхньої життєдіяльності* [26, с. 50]; [35, с. 32 – 39].

Одна з найскладніших проблем етноісторії є проблема зародження та формування українського народу. Вона включає в себе такі питання, як доведення автохтонності (постійного проживання) предків українського народу на своїй території, установлення спадкоємності різних поколінь людей на українській землі від найдавніших часів у різних галузях матеріальної та духовної культури, дослідження спільних антропологічних рис українців, успадкованих від їхніх доісторичних предків, місця українців в етногенезі східнослов'янських народів, часу складання територіальної та господарської спільності, формування мовних особливостей і культури, розвитку етнічної самосвідомості українців.

На жаль, ґрунтовну та правдиву відповідь на ці *запитання в історичній літературі* одержати можна не завжди. Ранні літописці української історії ще не мали глибоких спеціальних знань, методичної та методологічної обізнаності. У працях пізніших, недавніх і деяких сучасних істориків нерідко йдеться не про те, що було в дійсності, а про те, що на даний момент переважало з огляду на політичну кон'юнктуру.

Протягом багатьох століть минуле українського народу уявлялось як один суцільний і безперервний історичний процес. Ще в працях українських істориків XVII ст., наприклад, виразно підкреслювалась думка, що козацька Україна є продовженням старої княжої Русі. Цю ж думку висловлювали не раз і тодішні політичні діячі [15, с. 16].

У XIX – на поч. XX ст. панівним стає російський великодержавний погляд на історію українського народу. Російські дворянські історики Татищев, Щербатов, Карамзін, Соловйов, Ключевський у своїх працях відмовили українцям у їхньому праві бути окремим народом, вважали їх просто етнічною групою,

невід'ємною складовою російського народу. Була вироблена особлива схема „русской истории”, в якій змішувалися поняття історії території, історії народу та історії держави. Згідно з цією схемою в історіографії утвердилося поняття одної „руської держави”, яка почалася з Київської Русі й продовжила своє існування під владою одної династії: після Києва – у Володимирі, далі – в Москві, потім – у Петербурзі. Така історична схема залишала поза увагою історію українського та білоруського народів, до того ж, залишала без початку історію самого російського народу.

Питання про окреме існування українського народу вперше в українській історіографії поставив М. А. Маркевич, автор „Історії Малоросії”, написаної на рубежі XVIII – XIX століть. Маркевич розглядає великоросів як „молодших братів” українців, оскільки, на його думку, малоруський народ сформувався в незапам'ятні часи, а великоруський був утворений пізніше переселенцями з території України [25, с. 40].

Схожі погляди висловлював М. І. Костомаров. У своїй праці "Дві руські народності" він теж виходив з ідеї про неодноразовість утворення українського й російського народів. На його думку, український народ існував уже в IX ст. Приблизно на таких же позиціях стояли й інші українські дослідники XIX ст. (Костомаров, Куліш, Драгоманов, Антонович, Грушевський) [24, с. 338].

М. С. Грушевський розробив власні підходи до розвитку історичного процесу. В узагальнюючій формі вони викладені в статті „Звичайна схема „русской” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства” (1904 р.). Головною в концепції Грушевського є думка про те, що „общерусской” історії не було й не може бути, як нема „общерусской” народності. Може бути історія всіх „русских народностей”, або історія східного слов'янства. Грушевський ратує за необхідність вивчення різних гілок східного слов'янства, закликає до необхідності перегляду пануючої на той час теорії, яка розцінювала Київську Русь виключно як творіння великоруської народності. Грушевський категорично заперечує домагання Московської Русі на частину

давньоруської спадщини, спадкоємицею якої, на його думку, є виключно "українсько-руська народність" оскільки вона створила Київську державу [8, с. 5, 7].

Особливе місце в схемі Грушевського відводилося проблемі етнічного розвитку українського народу. М. Грушевський висунув припущення, що предками українців можна вважати наддніпрянський союз східних слов'ян, відомий візантійським авторам VI ст. під іменем антів. У світлі сучасних археологічних досліджень його гіпотеза може бути дещо уточнена й розширена: виходячи з археологічних джерел, які в часи М. Грушевського були ще невідомі, витоки культур – предків українців, слід шукати не тільки в старожитностях Подніпров'я, залишених антами, а й на території Верхнього Подніпров'я й Волині, де відкриті численні поселення склавинів. Інтеграція антів і склавинів, їхнє велике розселення та перегрупування привело до виникнення, а потім і до відокремлення тієї групи східнослов'янських племен, що стала основою утворення українського етносу [1, с. 212 – 213].

Початком історичних часів для українського народу Грушевський вважав V ст. н.е., наполягаючи на існуванні безпосередньої лінії етногенетичного розвитку від антів до XX ст. „Перед тим, – писав історик, – про наш народ можемо говорити тільки як про частину слов'янської групи” [9, с. 18]. Грушевський першим в історіографії представив український народ цілком сформованим ще за часів складання Київської держави, тобто в IX ст., а початок утворення „державної організації українських племен” він датує VIII ст. Князі цієї держави, що називала себе Руссю, „... об'єднали навколо себе всі краї, залюднені полудневими, українськими племенами, підбили їх під свою владу, а також і ті північні племена, з яких потім пішов народ білоруський і великоруський [11, с. 40]. Відособлення української, білоруської та великоруської народностей Грушевський відносить ще до розселення східнослов'янських племен зі своєї прабатьківщини. Уже тоді поступово склалися відмінності між окремими групами слов'ян, що потрапляли в різне етнографічне середовище, різні

географічні й економічні умови. Великооруська народність сформувалась переважно на фінській основі, білоруська – на литовській, український народ сформувався в спілкуванні з кочовими племенами тюркського походження. Подальша історія вела ці три народи "здебільшого цілком різними шляхами, що мають більше відмінностей, а ніж подібностей" [10, с. 20]. Особливо помітним цей процес став, – вважав Грушевський, – після татаро-монгольської навали, яка різко розірвала зв'язки між українцями та великоросами. Українські землі в той час зберегли зв'язки лише з білоруськими землями й разом із ними потім увійшли до складу Литовсько-Польської держави. А далі настали козацькі часи в Україні, які вже остаточно відрізили українське життя й від білоруського. Нарешті, українське відродження, яке почалося з кінця XVII ст., остаточно завершило формування українського етносу" [11, с. 40].

Серед вітчизняних вчених 20–30 рр. XX ст. переважала думка про безпосередній етнічний зв'язок слов'янських племен на території України, а через них, – і українців, з найдавнішою місцевою людністю. З кінця 30-х рр. в українській історіографії панівною стає концепція про єдину давньоруську народність, з якої в післятатарські часи розвинулись російський, український, та білоруський народи. Такий погляд впливав з офіційної радянської історіографії, представниками якої були В. В. Мавродін, Б. О. Рибаків, Л. В. Черепнін, М. П. Третьяков та ін. Суть цієї концепції – в існуванні давньоруської народності, яка була спільною етнічною основою трьох східнослов'янських народів. Справедлива у своїй основі, ця теза доводилась до абсурду великодержавною доктриною „старшого брата”. Теоретичний постулат рівності російського, українського та білоруського народів на практиці трансформувалась в незаперечний російський пріоритет. Вважалося цілком природним починати історію Росії із часів Київської Русі й політично небезпечним – стверджувати теж саме стосовно історії України. До тих, хто набирался такої відваги, швидко приклеювали ярлик націоналіста з усіма подальшими драматичними, а часто й

трагічними наслідками [38, с. 5]. За таких умов стало дуже важко досліджувати, дискутувати проблеми зародження, формування та розвитку українського етносу. Особливо нестерпною обстановка стала після виходу офіційного партійного документа – „Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 рр.)”, який проголосив „остаточне з'ясування” (партійним керівництвом) складної етнічної проблеми.

Лише одиниці серед вчених-істориків України намагалися переглянути офіційну точку зору про походження українського народу. Визнаючи, що Київська Русь були спільним періодом у розвитку українського, російського та білоруського народів, М. Ю. Брайчевський, наприклад, наполягав на ролі антів (ототожнював їх із літописними полянами) в українському етногенезі [3, с. 17]. Незважаючи на ідеологічну реакцію, що посилювалася в 60-ті роки, дещо по-новому до проблеми формування українського етносу намагався підійти К. Г. Гуслистий, керівник авторського колективу, що підготував до друку історико-етнографічну монографію „Українці”. Щоправда, праця так і не вийшла у світ. Оригінальністю та новизною відзначалися праці В. Петрова. В 1972 р. він видав книгу „Етногенез слов'ян”, перероблений і розширений варіант попередньої маловідомої в наукових колах праці „Етногенез українського народу”. Тираж іншої книги В. П. Петрова „Історичний розвиток українського народу” було знищено в 1972 р.

Низка українських вчених у різних варіантах продовжують доводити існування давньоруської народності в Київській Русі. Інша група авторитетних науковців з різних позицій обстоює тезу, що в поліетнічній Давньоруській державі українці виступали як окрема спільнота, що творила її етнічне ядро (табл. 1). Вони переконані, що процес формування трьох східнослов'янських спільностей відбувався неодноразово і на різних територіальних ареалах, тому теорії єдиної давньоруської народності та «спільної колиски» є ефемерними теоретичними конструкціями, які виникли з

відомих ідеологічних мотивів, а тепер підтримуються через нездатність позбутися стереотипів імперського мислення.

Таблиця 1

Захисники	Теорія єдиної давньоруської народності	Противники
П. Толочко, М. Котляр, О. Моця та ін.	Етнічною основою формування росіян, українців і білорусів була так звана єдина давньоруська народність	М. Брайчевський, Я. Ісаєвич, Г. Півторак, Я. Дашкевич, Л. Залізняка, В. Борисенко

У 90-ті роки, коли українська нація досягла нового рівня самоорганізації, що ознаменувалося утворенням незалежної держави, інтерес до проблем україногенезу стрімко зріс. З'явилась низка ґрунтовних публікацій, насамперед, праць М. Брайчевського [2], Я. Грицака [7], Я. Дашкевича [13], Я. Ісаєвича [21; 22], Л. Залізняка [19; 20], Г. Півторака [31], Н. Яковенко [44], у яких учені використовували найновіші методологічні підходи та методи наукового пізнання. Етногенетичні процеси на українській території автори розглядають не осібно, а в широкому європейському контексті, через порівняння, пошук аналогій і т.п.

Сьогодні з'явилися, нарешті, сприятливі умови розповісти про минуле українського народу в усій його складності й суперечності. Ряд складних питань походження українського народу порушують у своїх наукових розвідках П. П. Толочко, О. П. Моця, В. М. Ричка та інші історики [29]; [39]. З новітніх видань слід відзначити книгу В. А. Смолія та С. І. Гуржія, в якій досліджується завершальний період розвитку українського етносу та формування української нації [36], а також фундаментальні праці П. Кононенка [26] і Б. Савчука [35].

Виходячи з різного розуміння проблеми походження та формування українського етносу, протягом останнього століття виникло багато концепцій і теорій, що прагнули її пояснити. Серед теоретичних конструкцій можна вирізнити принаймні п'ять основних концепцій формування (етногенезу) українського народу - це *автохтонно-*

міграційна, трипільсько-арійська, ранньослов'янська, києворуська (давньоруська) та пізньосередньовічна [35, с. 56-62].

Прихильники *автохтонізму* (М. Грушевський В. Хвойка, М. Браичевський, Г. Василенко, Б. Рибаків, В. Старосольський) вважали, що після появи первісної людини територія України вже ніколи не залишалася обезлюдненою, тому саме автохтони (грец. «auhtos» – сам та «chtones» – земля, тобто належний за походженням до даної території, місцевий, аборигенний) становили головну «етногенетичну підоснову», у яку лише вкраплювалися всі пізніші іноетнічні елементи.

Міграціоністи доводять, що постійні потужні міграційні хвилі, які прокочувалися територією України, були настільки всеохоплюючими та мали такі глибокі наслідки, що докорінно змінювали етнічну ситуацію, спричиняючи виникнення щоразу якісно нових поліетнічних суспільностей.

Основи *трипільсько-арійської концепції* сформулював Я. Пастернак наприкінці ХІХ ст. У 1990-х роках вона відродилася в дещо модифікованому вигляді. Трипільська версія походження українців стверджує, що український етнос вже існував за часів трипільської археологічної культури, тобто 5–7 тис. років тому. При такому підході українська історія зразу стає винятком із загальноєвропейської. Адже більшість народів помірної смуги Європи має вік близько 1,5 тис. років. Показово, що прибічники такого надзвичайно давнього віку українців є, як правило, аматори, а не фахівці-історики.

Немає ніяких серйозних наукових підстав вважати українцями ні трипільську людність Правобережної України, ні стародавніх аріїв Індії та Ірану, про що твердять автори деяких публіцистичних статей останніх років. Трипільсько-арійська версія етногенезу українців є типовим прикладом історичної міфотворчості, бо надто погано аргументується науковими фактами. Вона є породженням щирого патріотизму, зрозумілої недовіри до офіційної науки, аматорства та постколоніального комплексу меншовартості. Користь від цього псевдонаукового, суперпатріотичного жанру

українській державі сумнівна, а шкода – очевидна. Крім того, в наш складний час дезорієнтується громадськість, дискредитується українська історична наука в боротьбі з ідеологічними супротивниками незалежності України [19, с. 56].

Ранньослов'янську концепцію походження українців, як уже говорилося, свого часу обґрунтував М. Грушевський. Багато сучасних вчених вважає її найбільш прийнятною. Прихильники цієї концепції витоки українців пов'язують безпосередньо із проблемою походження слов'ян, тим більше, що прабатьківщина останніх частково збігається з ядром українських етнічних територій (Київщина, Волинь, Прикарпаття, Поділля). Поряд із територіальним аспектом другим важливим аргументом на її користь є віковий фактор. Український етнос як частина слов'янського світу з'явився не раніше V ст. Саме із середини I тисячоліття після закінчення Великого переселення народів та падіння Римської імперії можна простежити відсутність значних етнічних катаклізмів, змін у складі населення та безперервність етноісторичних процесів на українських землях. Ранньослов'янська концепція етогенезу українського народу, як показав Л. Залізняка, узгоджується із загальними законами етнічного розвитку середньовічної Європи. Переважна більшість європейських народів, що знаходилася в зоні впливу Римської імперії (французи, німці, англійці, іспанці, чехи, серби, хорвати, поляки та ін.), народилася в ранньому Середньовіччі у V–VII ст. Безперервність розвитку названих європейських етносів, а також і українців, прослідковується саме з доби раннього Середньовіччя, коли вони виникли. Племянний етап їхнього формування закінчився в IX–X ст. консолідацією у власних державах (Французькій, Англійській, Чеській, Сербській, Польській та ін.). Вони, як і Київська Русь, часто охоплювали й сусідні народи, стаючи середньовічними імперіями [19, с. 111-112].

Києворуська (давньоруська) концепція має два відгалуження. Представники одного з них стверджують, що Київська Русь консолідувалася на основі праукраїнського субетносу, який склався

з південноруських союзів племен – волинян, полян, деревлян, хорватів, уличів, тиверців. Вони стали «консолідуєчим ядром» у вигляді державотворчого «імперського» (панівного) етносу. Інші спільноти, зокрема, і пращури білорусів та росіян, були лише одними з етнічних субстратів, що входили до цього поліетнічного організму.

Прихильники іншої точки зору доводять, наче б то в Києворуській державі склалася вже згадувана „давньоруська народність”, на основі якої вже потім почали формуватися три східнослов'янські народи – росіяни, українці та білоруси. *Пізньюсередньовічна концепція* тісно пов'язана з теорією давньоруської народності і є її своєрідним продовженням. Суть цієї теоретичної конструкції полягає у доведенні, що процес виокремлення українців як самостійного етносу розпочався у XII–XIII ст., а завершився лише у XIV–XV ст., після монгольської навали, яка саме й спричинила розпад давньоруської народності. Такою була позиція офіційної радянської науки щодо питання про виникнення східнослов'янських народів. Насправді ж, виводити походження українського етносу з давньоруської народності, а тим більше з пізнього Середньовіччя, є невиправданим хоча б тому, що, таким чином, фактично «відсікається» і заперечується весь попередній складний і тривалий процес його формування.

Виникнення численних екзотичних неаргументованих, а почасти й псевдонаукових гіпотез про походження українського народу зумовлюється невизначеністю предмета дослідження та багатьма іншими, зокрема, і політичними, факторами. Відомий сучасний історик Л. Залізняк справедливо зауважує, що при вивченні історичних витоків українського етносу слід визначити, що ми шукаємо: наших предків чи найдавніших українців, які були першими носіями праукраїнського етнокультурного комплексу. Пращурами тією чи іншою мірою можна вважати всі народи, що в давнину проживали на українській землі (кіммерійці, скіфи, сармати, фракійці, хозари, татари та ін.). З одного боку, їхні етнокультурні здобутки вплинули на формування української

культури, з іншого – є й генетична спорідненість, бо, зрештою, сучасна людина є носієм генного коду всіх попередніх біологічних форм [19, с.59]; [20, с. 219].

2.2. Історичні корені українського народу. Основні етапи та особливості його етно- та націогенезу

Серед сучасних вчених є чимало прихильників традиційної в радянській науці схеми поділу східнослов'янського етногенезу на такі три етапи:

- перший етап (IX–X ст.) – первісна консолідація русичів у єдину давньоруську народність у межах Давньоруської держави;
- другий етап (XII–XV ст.) – початок формування українського етносу завдяки освоєнню причорноморських степів та виникненню козацтва;
- третій етап (XV–XVI ст.) – завершення процесу формування українського етносу, який далі вже не зазнавав суттєвих іноетнічних вкраплень.

Виключаючи більш ранні етапи україногенезу, цей підхід суттєво звужував його межі, що також мало ідейне підґрунтя, бо доводило статус «старшого російського» та «молодшого українського» етносів. Не виходячи за межі такої ідеологічної платформи, спробу відсунути початки східнослов'янського етнотворення в глибину історії зробив авторитетний радянський вчений Б. Рибаків. Він визначив наступні етапи формування єдиного руського народу-етносу:

- перший етап (V–VII ст.) – створення союзів слов'янських племен;
- другий етап (VIII – початок IX ст.) – об'єднання слов'янських племен у їх «суперсоюзи»;
- третій етап (у межах Давньоруської держави) – завершення процесу перетворення племінних союзів у новий суперетнос русичів, який надалі став основою для виокремлення трьох східнослов'янських народів.

З радянських часів також продовжує зберігатися тенденція щодо розширення періоду тривалості українського етногенезу та невизначеності його завершальної стадії. Зокрема, М. Брайчевський стверджував, що формування українського етносу (нації) тривало три-чотири тисячоліття, але ще не завершилося й досі. З іншого боку, ігноруючи фактор безперервності етногенезу, в 1990-х роках почали з'являтися схеми-періодизації, автори яких допускали «прогалину» в етногенетичному процесі. Одна з них, наприклад, за відправну основу україногенезу бере трипільську протоцивілізацію (IV–III тисячоліття до н.е.), потім подальшими «ланками» розірваного етногенетичного ланцюга виступають скіфи (VII–II ст. до н. е.), далі – анти (III–VII ст. н. е.) та русичі (VIII–XII ст.) [35, с. 63].

Відомий український історик і археолог П. Толочко запропонував періодизацію етногенезу українців на основі археологічних даних, виділивши такі його етапи, як *трипільський, шнурової кераміки, вenedo-зарубинецький, анто-черняхівський, руський, монголо-татарський, польсько-литовський*. Така схема послідовно передає етнічну еволюцію на основі розвитку матеріальної культури. Проте зміна археологічних культур не може адекватно відображати глибинні етногенетичні процеси, передусім динаміку змін у духовній сфері [39, с. 12].

Найбільш оптимальною, хоча, напевно, ще не досконалою є періодизація українського етногенезу, запропонована М. Чмиховим. У ній вирізняються такі основні етапи формування українського етносу: *«археологічний»*; *«скіфо-сарматський»*; *«слов'янський»*; *«києворуський» (давньоруський)* – друга половина X – перша половина XIV ст.; *«іноземно-колонізаційний»* – друга половина XIV ст. – XIX ст.; *«етнодемографічний»* – XX ст. [45, с. 92-93]. Ця схема позбавлена зайвої деталізації та відображає стадійність і головні визначальні чинники етнічного розвитку українців.

Перш ніж перейти до розгляду конкретних етапів та характеру формування українського етносу необхідно з'ясувати ті основні

загальні фактори, що визначали суть цього процесу від появи людини на території України до сучасного етнотворення.

Зміст та особливості українського етногенезу зумовлювалися такими факторами, як *природно-географічне середовище, територія, етнічні зміни* та ін.

Український етнос формувався на конкретній території із притаманними лише для неї *природно-географічними характеристиками*. Близькі до сучасних кліматичні умови на території сучасної України встановилися 8–10 тис. років тому, після зникнення останнього льодовика. Основна частина української території входила до лісостепової ландшафтної зони, її західним кордоном стали Карпати й Польська рівнина, укрите мішаними лісами; східним – межа поширення чорноземів; північним – лісисто-болотисте Полісся; південним – Чорне й Азовське моря. Органічною складовою території України є неповторне поєднання таких факторів, як підсоння, флора, фауна, ґрунти, а також єдина водна система, основу якої становлять басейни Дніпра, Бугу, Дону та інших річок. Природно-географічна ніша зумовила існування притаманного лише Україні типу етнічності та створення на її території єдиної системи передачі етнокультурної інформації. Міжетнічні контакти та перемішування здійснювалися в результаті постійних *переміщень людських потоків*, які у вигляді масштабних пертурбацій спрямовувалися як усередину української території ззовні, так і з української території поза її межі. Колонізації, спочатку господарські, а згодом і військові, сприяли освоєнню й розширенню території України та змішуванню різноетнічних субстратів. Мозаїчність українського етносу в XIV–XX ст. посилювалася внаслідок перебування окремих його частин у межах різних державно-політичних систем [35, с. 65- 66].

Вищезазвані фактори дозволяють окреслити *магістральну лінію україногенезу*, суть якої полягає в змішуванні тубільної людності з низкою етнічних спільнот, що почергово нескінченним потоком з'являлися на території України. Серед них, передусім, відзначмо носіїв трипільської культури, угруповання

індоєвропейців (носії культури шнурової кераміки, ямної культури тощо), іраномовні (кіммерійці, скіфи, сармати), фракійські, германські, тюркські племена, а також безліч інших етнічних груп, що у різні часи уливалися в етногенетичне поле України. Займаючи більшість території України, вони впливали на формування населення, відмінного в антропологічному та етнокультурному відношенні від інших європейських регіонів. Особливу роль у цьому процесі відіграла провінційно-римська культура, яка, проникаючи через наддунайські провінції Римської імперії та причорноморські грецькі колонії, несла в Україну нову землеробську культуру, традиції ремісничого виробництва та соціально-політичної організації. На цій основі в першій половині I тисячоліття почали виникати та розвиватися слов'янські угруповання, які згодом склали ядро українського етносу.

Таким чином, дослов'янські спільноти, об'єднавшись із власне слов'янською культурою, зумовили виникнення унікальної української етногенетичної ніші, формування якої завершилося в другій половині I тисячоліття.

Після завершення процесу етногенезу протягом II тисячоліття н.е. *продовжувалося формування українського етносу*. Його характер, динаміку й напрямок визначали дві протилежні й взаємопов'язані тенденції – інтеграційна й дезінтеграційна, які великою мірою зумовлювалися зовнішніми чинниками.

1. Консолідація українства стимулювалася загрозою фізичного винищення степовими кочівниками в XII–XVI ст. та етнокультурної асиміляції Польщею та Московією.

2. Природно-географічні умови та перебування України в складі різних державно-політичних систем сприяли виникненню й поглибленню різних проявів етнокультурного регіоналізму (субетнічного, етнографічного). Крім того, по Україні проходила межа розколу християнської ойкумени на православний і католицький світи.

Під своєю назвою український народ відомий із пізньосередньовічних часів, але, без сумніву, коріння його сягає далеко

в глибину попередніх століть. Територія, на якій тепер проживають українці, ніколи не пустувала, а була заселена від найдавніших часів. Найдавніша людина сучасного типу з'явилась на території України в палеоліті (стародавньому кам'яному віці) близько 1 млн років тому. З тих далеких часів змінювались покоління за поколіннями, переймали здобутки попередніх надбань і передавали їх своїм нащадкам. Не переривалась й історична пам'ять людей. Культурний генофонд регіону органічно передавався в спадок прийшлим поколінням, збагачувався новими елементами. Відбувалися постійні етнічні перетворення, у т. ч. й асимілятивного характеру [39, с. 6]. У грозах і бурях знищень, у бурхливих змінах і зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо нині.

Звичайно, не можна шукати українця в його сучасній іпостасі в глибині тисячоліть. Мова може йти лише про ті українські витoki, що прослідковуються, насамперед, у матеріальній культурі, системі господарювання, топографії поселень, звичаях та традиціях.

Такі витoki досить добре прослідковуються ще за доби неоліту в так званій трипільській культурі, що датується сучасною археологічною наукою приблизно IV–II тисячоліттями до н.е. [35, с. 81-82].

Серед вчених існують різні погляди на роль і значення трипільської культури в україногенезі. Зважаючи на її зрілість, самобутність та важливе місце в давній історії України, чимало дослідників схильні вбачати в трипільцях свого роду базову основу формування українського етносу. Підстави для таких тверджень дає збереження в життєдіяльності українців етнокультурних рис трипільської доби, пов'язаних з общинним устроєм поселень, сімейним типом ведення господарства, поширенням своєрідних землеробських обрядів та архітектурних традицій, культу родючості тощо [30, с. 22-24]; [42, с. 73]; [43, с. 6].

Звичайно, реальні впливи трипільців на процес україногенезу мали місце, як, зрештою, і будь-якої іншої спільноти, що тривалий час перебувала на території України. Але це не означає, що в

трипільцях слід шукати базову основу формування українського етносу.

– По-перше, від трипільської доби не можна прослідкувати чіткої безперервної етногенетичної лінії його розвитку, тим більше, що самі трипільці розчинились у різноетнічній масі людності.

– По-друге, сама трипільська культура мала поліетнічний характер. Хоча її генетичною основою стали балканські прибульці, але в процесі поширення на нові терени вона вбирала в себе елементи місцевих неолітичних та енеолітичних культур, внаслідок чого виникали нові численні етнічні групи.

– По-третє, сам характер зникнення трипільської протоцивілізації під тиском кочових спільнот свідчить про те, що її елементи могли відродитися пізніше лише у вигляді якісно нових поліетнічних об'єднань.

Водночас, збереження традицій трипільців аж до наших днів дає підстави говорити про єдиний безперервний етнокультурний процес у межиріччі Дніпра – Дністра – Дунаю, починаючи з IV тисячоліття до н.е. Як вважав В. П. Петров, уже з неоліту сформувалася на території України сума певних елементів матеріальної культури, що входить і досі як складова частина до етнографічної культури українського народу, але все-таки за своїм антропологічним типом між трипільцями та українцями знак рівності поставити не можна: „... між нами й людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій, ступенів розвитку і пережитих криз” [30, с. 24 – 25].

У післятрипільську епоху, що розпочалася з II тисячоліття до н. е. в етнічному складі населення відбуваються значні зміни: етнічний тип неолітичної людини зникає з території України, його замінює індоєвропейська людина. До речі, подібний процес відбувався в той час по всій Європі та Середземномор'ї. Скрізь неолітичну людність відтискує, знищуючи або поглинаючи, нова індоєвропейська людність. Відбуваються колосальні етнокультурні зрушення. Старий світ остаточно занепадає, приходять той новий

світ, епоха панування індоєвропейських народів, що триває ще й досі [24, с. 15]; [30, с. 31, 32, 37].

Оскільки український народ є одним з індоєвропейських народів, то тим самим, у II тисячолітті до н.е. розпочалися найперші, значною мірою ще опосередковані, процеси його творення. Процеси ці були дуже складними й тривалими, поруч зі знищенням, витісненням, переселенням та міграціями мали місце також процеси успадкування, об'єднання. Усе це супроводжувалося постійними етнічними перетвореннями. Значно прискорився цей процес із початком на території України бронзового віку – завершальної стадії первіснообщинного ладу, епохи зародження та визрівання станово-класових відносин, які стали панівними на наступному історичному етапі. Цілком закономірно, що саме в цих умовах з'являються перші племінні союзи, а з їхньою появою відбувається злиття дрібних племінних діалектів у більш широкі мовні області [24, с. 13-15]; [34, с. 149]. Відтоді розпочинається безпосередній спадковий мовний процес у межах етнографічної України [27, с. 12]; [30, с. 123].

З найдавніших часів на території України відбувається цікаве перехрещення різних культур та впливів. Тому український народ дістав багату спадщину від своїх попередників та чисельних сусідів. З економічного погляду – це традиція хліборобсько-скотарського побуту, із культурного – середземноморські, західноєвропейські, азійські впливи.

Багато кочових народів пройшли степовою частиною України, але ніколи, хоч якою жахливою була навала, вона не винищувала всього населення. Не поривався зв'язок між попередніми мешканцями та прибулими, між носіями старої та нової культури.

На початку I тисячоліття до н. е., коли людство вступило в нову історичну епоху – залізний вік – на обширній території півдня України з'явилися кіммерійці. Це перший історично відомий народ на українській території, назву якого донесли до нас письменні джерела, зокрема, „Одисея” Гомера. Пристосувавшись до східноєвропейських природно-кліматичних умов, кіммерійці

створили в цьому регіоні першу етнокультуру з рисами, притаманними суто скотарським спільнотам. Це проявилось в посиленні ролі інституту вождівства і поглибленні майнового розшарування, у потужній експансіоністській політиці та «мілітаризації» всіх життєво важливих сфер. За умов кочового способу життя етнокультурні характеристики степовиків зазнали доволі швидкої уніфікації, набуваючи схожих рис на величезних просторах східноєвропейських степів [34, с. 106].

Помітний слід в етнокультурному процесі на території України залишила скіфська епоха. У Північному Причорномор'ї скіфи з'явилися в ранньому залізному віці в середині VII ст. до н.е., витіснивши звідти, а частково асимілювавши кіммерійців – своїх етнічних родичів. Скіфи перейняли кіммерійську культуру та звичаї і тим самим продовжили етнокультурну тяглість на території України від попередніх епох: трипільської та післятрипільської.

Скіфія – це велика, досить строката в етнічному плані країна, яка охоплювала не тільки власне скіфські племена, а й численних їхніх сусідів, у тому числі населення лісостепової і частково лісової зони території України. Це було місцеве населення, що продовжувало свій розвиток із попередніх епох. Цих людей Геродот називає скіфами-орачами, скіфами-землеробами. Багато вчених вважають, що під цими умовними описовими назвами ховаються праслов'яни.

Масштабні геополітичні та етнокультурні зрушення в Україні за скіфської доби (VII–III ст. до н.е.) відбувалися в розрізі стосунків між скіфами, грецькими північнопричорноморськими колоніями, а також населенням Лісостепу, що простягався від Верхнього Дністра до Дніпра та середньої течії Ворскли. Людність лісостепової зони в першому тисячолітті до н. е. переживала процеси внутрішньої консолідації, що проявилось у виникненні міжплемінних об'єднань, центрами яких були великі городища [35, с. 110].

Досить тривале у часі співіснування в рамках єдиного соціально-політичного утворення скіфів-іранців та місцевого населення Лісостепу, перш за все, праслов'янських племен

Середнього Подніпров'я, безперечно привело у дію механізм етнооб'єднувального процесу, який припиняється лише із загибеллю Великої Скіфії наприкінці IV або на початку III ст. до н.е. І хоча певні етнокультурні контакти поміж іранцями та праслов'янами виникають і пізніше, наприклад, у сарматську епоху, вони ніколи не були такими тісними та розгалуженими, як у скіфську добу [28, с. 10].

Початок формування праслов'янської етнічної спільності пов'язаний із другою половиною II–I тисячоліття до н.е., коли вщухло грандіозне розселення індоєвропейців. З початком I тисячоліття до н. е. відбувся поділ єдиного праслов'янського масиву на західну і східну частину. У східній частині розвиток відбувався більш спокійно, ніж у західній. Але з початком освоєння заліза і подальшого піднесення землеробства значно прискорився темп історичного розвитку і східної частини слов'янського світу.

У V–VI ст. розпочинаються процеси великого розселення слов'ян. На корінних слов'янських територіях – між Дніпром, Дністром і Південним Бугом – з'являються два основні великі об'єднання склавинів та антів, що включають до себе вже 13 різних племінних груп. Згодом вони утворили великі союзи-князівства, добре відомі за літописом, - це *дуліби, бужани-волиняни, деревляни, хорвати, сіверяни, поляни, уличі та тиверці*. Саме ці племена склали ту частину східнослов'янського населення, яке в подальшому своєму розвитку приводить до створення передумов для виникнення в IX ст. східнослов'янської держави – Київської Русі, а в умовах розпаду імперії Рюриковичів – до завершення процесів формування української народу [1, с. 212-214]; [24, с. 32]; [31, с. 52-87].

Таким чином, стародавнє населення України не було етнічно і культурно однорідним упродовж тисячоліть. Автохтонне населення постійно змішувалося із прибулими, міграції не були рідкісним явищем, але вони ніколи не призводили до повної зміни населення, значна його частина продовжувала жити на своїх предвічних місцях. Отже, можемо говорити про безперервність етнокультурних проце-

сів на землях України, починаючи з V тисячоліття до н. е. і закінчуючи останніми століттями I тисячоліття до н. е. Тільки визнання безперервного етнічного розвитку на території України з успадкуванням наступними поколіннями людей культури попередників дає можливість зрозуміти, чому в середині I тисячоліття н. е. ми бачимо на українських землях етнічну спільність із тисячолітніми традиціями, віруваннями, досить високим розвитком матеріальної культури.

Сформувавшись у VIII–IX ст., український етнос уже в X ст. виявився здатним до самоорганізації на державному рівні. Результатом його державотворчих зусиль стає поліетнічна Руська земля.

Київська Русь (умовна назва першої Давньоукраїнської держави з центром у Києві) в IX–XIII ст. об'єднувала фактично усіх східних слов'ян і була однією з найбільших держав середньовічної Європи. Тема етногенезу українців, білорусів та росіян вимагає очищення від ідеологічно-кон'юнктурних спекуляцій, спрощення і профанації. І найперше треба піддати беземоційному науковому аналізу багаторічну аксіому про „спільне коріння братських слов'янських народів” [14, с. 22].

Внаслідок занепаду Києва у другій половині XII ст. серед українських князівств зростало значення Галича. Галицько-Волинська держава на ціле століття продовжила традицію української державності, ставши визнаним центром України-Русі. Важливо відзначити, що вона об'єднувала лише українські етнографічні землі, тому була більш монолітним в етнічному відношенні утворенням, аніж Київська Русь. У цьому проявляються наступність, послідовність і безперервність україногенезу.

Процеси формування українського етносу в другій половині XIV–першій половині XVII ст. значною мірою зумовлювалися чотирма зовнішніми «іноетнічними» факторами – литовським, польським, татарським, московським (російським). Зовнішні фактори значною мірою зумовили такі полярні й суперечливі тенденції розвитку українських земель у XV–XVI ст., як внутрішня дезінтеграція та

консолідація, поглиблення етнічної окремішності русинів-українців тощо.

В умовах Великого Литовського князівства відбувався активний процес «ослов'янення» литовської верхівки українцями. Руська правляча династія змінилася на литовську. Опинившись у слов'янському етнічному масиві, литовська знать прийняла християнство, а також руську мову, право, військову організацію тощо. Однак ці процеси не слід абсолютизувати, адже вони стосувалися лише соціальної верхівки. Руське та литовське селянство, як основний носій етнічності, продовжувало зберігати свої самобутні етнокультурні риси [35, с. 222]. Крім того, Литовська доба мала вирішальне значення для етнонаціональної диференціації між Україною, Білоруссю та Московією. Скристалізовані в цей час полярно протилежні орієнтації русинів-українців на Захід, насамперед на Польщу, а московитів-росіян – на Схід, міцно вкорінилися в ментальності цих народів.

У 1569 р. відбулося об'єднання Польщі та Литовського князівства (Люблінська унія). Утворилася дуалістична держава Річ Посполита, яка інкорпоровала більшість українських земель.

З одного боку, той факт, що в складі Речі Посполитої опинилася більшість української спільноти, сприяв його внутрішній етнокультурній консолідації. Етнічну інтеграцію посилювали також економічні зв'язки та пертурбації й міграції населення. Найпомітнішим у цьому процесі стало просування в другій половині XVI ст. великого потоку населення з Волині на Брацлавщину та Київщину.

Одночасно українці опинилися перед реальною загрозою деетнізації через окатоличення та полонізацію, подальшої етнічної дезінтеграції русинів на релігійному та соціальному ґрунті.

З останньої третини XV ст. на етнічний розвиток української спільноти зростає вплив Московського царства, яке прагнуло встановити верховенство над усіма східнослов'янськими землями.

У XIV–XVII ст. на етнодемографічний розвиток українських земель продовжував впливати *турсько-татарський фактор*.

Турецько-татарські загарбники не тільки винищували людей та грабували їхнє майно, а й забирали у рабство десятки тисяч найздоровішої людності. Протягом XVII ст. кримські татари здійснили 86 великих грабіжницьких походів на українські землі. Втрати від татарської експансії становили щонайменше 2,5 млн вбитими і полоненими. У результаті цього центральна і південна частини України майже обезлюдніли, виникла реальна загроза самого існування українського етносу [26, с. 43]; [35, с. 224].

Важливим фактором не лише соціального й політичного життя, але й етнічного розвитку України стала поява козацтва. Його виникнення зумовлювалося, передусім, прагненням людини до економічної і духовної свободи, а також загостренням татарської загрози. *Роль козацтва як етнозберігаючого й етнотворчого чинника* виявляється у двох основних аспектах. Покликане захистити українську суспільність від реальної загрози фізичного винищення, воно виступило як унікальна етнонаціональна військова формація. Згодом завдяки своєму впливові на суспільне життя козацтво стало уособленням, навіть своєрідним маркером української етнічності. Це доволі парадоксальне явище, оскільки таку роль найбільше відіграло *селянство*, як основний стабільний носій етнічних традицій і цінностей. З іншого боку, козацтво, як місцевий прошарок населення, у свій побут, традиції та звичаї вносило багато іноетнічних елементів. Воно формувалося під впливом слов'янського землеробського та тюркського кочового етнічних масивів, так, що навіть турки називали козаків «буткалами», тобто мішаним народом. Тюркомовні поняття або ж різні татарські впливи прослідковуються в усіх сферах життєдіяльності козацтва: у військовій організації (булава, кіш, табір, бунчук та інші); в озброєнні (крива шабля); в одязі тощо.

Таким чином, у XIV–першій половині XVII ст. етнічний розвиток українських земель значною мірою визначався впливами зовнішніх іноетнічних факторів. Якщо Польща і Московія загрожували українцям етнокультурною асиміляцією та намагалися включити їхню територію до складу своїх державно-політичних

утворень, то татари прямо загрожували фізичним винищенням. Ці обставини значною мірою пояснюють той феномен, що основним маркером української етнічності виступило козацтво, яке увібрало в себе різноетнічні елементи, а не селянство, що залишалося основним носієм етнонаціональних цінностей. Завдяки тому, що козацтво виступило мілітарною силою, здатною захистити віру та волю українського народу, стало вагомим чинником внутрішньої та міжнародної політики, створило самобутню етнокультуру, воно почало репрезентувати українську етнічність як серед власного народу, так і серед чужинців. Ця традиція зберігалася й у наступних століттях.

Збереження української етнічності у другій половині XVII–XIX ст.
Визвольна війна 1648–1657 рр. під проводом Богдана Хмельницького – складова частина національної революції середини XVII ст. – відкрила новий складний етап української етнічної історії. Утворена в ході революції Українська козацька держава, що отримала назву «Військо Запорозьке», охоплювала більшість етнічної території (Лівобережжя, частину Правобережжя, Степ) з понад 3 млн. населення. Створивши власну державність та усвідомивши свою самобутність, українська етнічна спільнота стала перетворюватися в націю. Виникнення козацько-гетьманської держави започаткувало другий етап націотворення в Україні. На цій основі починає формуватися українська національна ідея, що стає провідною у подальшій визвольній боротьбі. Зростання національної свідомості та почуття патріотизму актуалізувало необхідність виразнішої самоідентифікації українства. Її важливим проявом стали зміна у другій половині XVII–першій половині XVIII ст. назви «руський народ» на «український народ» та поширення етнополітоніму «Україна» [13, с. 19].

Українцям не вдалося зберегти своєї державності, за прагнення до національно-політичної самостійності вони заплатили доволі високу ціну. Вдруге, після монгольської навали, українська спільнота зазнала таких кількісних втрат, що знову опинилася на межі знищення свого етнічного генотипу. Втрати від воєнних дій,

голоду, епідемії, захоплення в ясир, переселень до Московії та Молдавії становили близько 65–70 % усього населення України, яке на 1648 р. сягало 4–5 млн осіб [37, с. 137].

Наслідки Національної революції окреслили низку тенденцій, які великою мірою визначали етнічний розвиток українців у кінці XVII–XIX ст.:

1. Прискорення процесів безперервного перерозподілу української етнічної території між сусідніми державами.

2. Зміна основного вектора асиміляторського наступу на українців, більша частина якого замість колонізації й окатоличення починає піддаватися омосковленню, а згодом – русифікації.

3. Поглиблення суперечностей між окремими елементами української етносоціальної структури – селянством, козацтвом, шляхтою (панством, дворянством).

4. Територіальний розкол України, що розвивався в межах різних державно-політичних систем мав, фатальні наслідки для подальшого розвитку українського етносу, єдність якого була скристалізована спільним історичним минулим, єдиною мовою, територією, культурною традицією тощо.

Подальше розчленування українського етносу поклав трагічний внутрішній розкол, спричинений явищем, відомим в історії під назвою «Руїни» (1658–86-ті роки). Його головним наслідком став поділ України на *Правобережну та Лівобережну*.

У кінці XVII ст. розпочався і на початку XIX ст. в основному завершився процес *формування національної території українців*. Визначились також українські історико-географічні та етнографічні регіони – Лівобережна Україна, Гетьманщина, Правобережжя, Слобідська Україна, Південна Україна (Степ, Новоросія). За цими теренами, що становили 90 % всієї української етнічної території, утвердилася назва «Наддніпрянина». У XIX – на початку XX ст., як і протягом попереднього півторатисячолітнього періоду, тут протікали основні *процеси становлення українського етносу*. Повноцінну роль у його формуванні відігравала і Західна Україна, до якої відносились такі історико-географічні й етнографічні землі,

як Східна Галичина, Закарпаття, Західна Волинь, Західне Поділля, Північна і Південна Буковина, Прикарпаття, Холмщина, Підляшшя, Лемківщина, Надсяння, а також Бойківщина і Гуцульщина [35, с. 242].

В імперських інтересах українські етнічні території зазнавали постійного розчленування та насильного адміністративного приєднання до іноетнічних регіонів.

На всій території споконвічного проживання українського етносу відбувалися об'єктивні націотворчі процеси. Зникнення української етнічності хоча б в одній з її частин – «підросійській» чи «підавстрійській» – загрожувало існуванню всього етнонаціонального організму.

Етнічний розвиток Лівобережжя визначався насамперед нарощуванням тут московської присутності та обмеженням автономних прав Гетьманщини.

Протягом ХІХ ст. чисельність людності Наддніпрянської України зросла з 7,7 до 23,4 млн. Вона збільшувалася завдяки напливу іншоетномовного елемента. Серед 21 етнічної групи, що тут проживали, найчисельніше були представлені росіяни, поляки, білоруси, серби, болгари, чехи; за ними йшли німці, євреї, молдавани, волохи, литовці, угорці. Цей процес зменшував питому вагу українців на своїй етнічній території – Наддніпрянщині, поглиблював дезінтеграцію в етносоціальній структурі українського суспільства.

1. Наприкінці ХVІІІ ст. більшість українського населення Лівобережжя становили селяни (близько 60 %) – головні носії етнічності. Вони постійно обмежувалися в особистих правах і свободах до остаточного покріпачення в 1783 р.

2. Поступове скасування «прав і вольностей» козацької верстви (31 %), що поповнювала ряди селянства, питома вага якого на кінець ХІХ ст. зросла до 84 %.

3. Денаціоналізія козацької старшини (у Гетьманщині до неї належало 25 тис. родин), яка отримала у 1785 р. права російського дворянства. У результаті – виник розкол всередині української

суспільності на мовній основі: еліта, що переважно розмовляла російською мовою, стала протиставляти себе нижчим прошаркам населення, серед яких панувала українська «мужича» мова [35, с. 244].

Суттєві зрушення в етносоціальній структурі Наддніпрянської України відбулися впродовж XIX ст.

1. По-перше, тут сформувався новий соціальний стан – робітництво (1,5 млн), більшість якого (77 %) мало місцеве коріння.

2. По-друге, на межі XIX–XX ст. тут налічувалося понад 100 тис. представників дрібної та середньої буржуазії, що розмовляла українською мовою.

3. По-третє, ряди буржуазії і лави української інтелігенції поповнювали вихідці з дворянсько-поміщицького стану (разом із сім'ями 275 тис. осіб).

На тлі окреслених процесів упродовж XIX ст. відсоток українців у Наддніпрянщині зменшився з 90 до 80, а частка росіян натомість зросла до 12 %. Така тенденція поряд із відверто шовіністичною політикою російського царату посилювала загрозу збереження етнічності українців на власних етнічних землях. Це проявлялося у багатьох аспектах, серед яких немаловажне значення відігравав «армійський фактор». Після вторгнення 1659 року сотисячного московського війська на Лівобережжя, кількість його гарнізонів протягом двох прийдешніх століть тут неухильно зростала. Чимало російських солдат залишалося в Україні після демобілізації. З іншого боку – рекрутування українців в імперську армію оберталось для них тотальним зросійщенням. Російська присутність на Лівобережній Україні нарощувалася також через розширення великих землеволодінь російських бояр, заохочування до шлюбів між ними та українською козацькою верхівкою тощо.

Відмінні від Гетьманщини, але не менш складні та суперечливі етносоціальні процеси відбувалися на Правобережній Україні. Внаслідок соціальних катаклізмів на середину 1670-х років чисельність української людності тут зменшилася наполовину, а після колонізаційних і міграційних потоків на кінець XVIII ст. вона

становила близько 3 млн осіб. У результаті окатоличення (ополячення) та переходу на Гетьманщину на Правобережжі фактично зникла українська шляхта. Українські міщани становили доволі слабкий і нечисленний прошарок населення, а головні носії етнічності – селяни піддавалися соціальному визиску та закріпаченню. З іншого боку, в поліетнічній палітрі регіону поступово зростала вага поляків (близько 270 тис.), євреїв (220 тис.), а також громад Вірменії, молдаван, татар, волохів, росіян, німців, караїмів, греків. [35, с. 246].

Впродовж XIX ст. завдяки природному приростові та міграціям чисельність людності на західноукраїнських землях зросла приблизно з 2,5 до 5,9 млн осіб. Незважаючи на стабільну тенденцію щодо зменшення частки українців, питома вага різноетнічного елемента тут була у два–три рази більша, ніж у Наддніпрянщині. Це відповідним чином позначилося на зміцненні української етнічності. Так, з кінця XVIII ст. до початку XX ст. відсоток українців серед населення Східної Галичини скоротився приблизно з 72 до 63 %, а поляків натомість зріс майже удвічі, досягнувши 23 % [35, с. 247].

На формування українського етносу продовжували негативно впливати масштабні *переселенські та пертурбаційні рухи*, які здійснювалися, насамперед, в інтересах Російської імперії. Перша такого роду масова акція згідно з царським указом відбулася у 1711–1714 рр., коли кілька тисяч українців із семи правобережних полків примусово переселили на Лівобережну Україну. Проте в 30–60-х роках XVIII ст. розгортаються зворотні процеси: спочатку на обезлюднені землі Правобережжя потяглися магнати, за ними дрібна польська шляхта та євреї. Згодом основу колонізації Правобережжя стала становити українська людність, передусім уродженці Галичини.

Упродовж XIX – на початку XX ст. не припинялися потужні пертурбаційні рухи, які, з одного боку, розмивали етнічну структуру українських земель внаслідок напливу іноетнічного елемента, а, з іншого, завдяки масовим переселенням, посилювали українську

присутність у різних частинах Російської імперії. Першим масовим виселенням українців з їхніх прабатьківських земель стало спрямування на межі XVIII–XIX ст. так званого Чорноморського козацького війська, що складалося близько з 25 тис. колишніх запорожців, на Північний Кавказ, у безлюдну долину ріки Кубань. Далі у примусовому або добровільному порядку сюди спрямовували інших українських переселенців, серед яких було багато дівчат, щоб через шлюби з козаками прив'язати їх до нового місця проживання. Водночас, для того, щоб зменшити та розчинити українську етнічність у 1860-х роках царат включив російських козаків до складу цього регіону, який, таким чином, став називатися «Кубанським козацьким військом».

Переселенський рух української людності в південні та східні окраїни Російської імперії й надалі носив як примусовий (здебільшого організований), так і добровільний (стихийний) характер. Як наслідок – протягом другої половини XIX ст. чисельність українців на Кавказі зросла до 1,3 млн осіб (з них 80 % мешкали в його північній частині), у Нижньому Поволжі – до 400 тис., а в Казахстані та Середній Азії – до 100 тис. Другий широко-масштабний потік українців спрямовувався до Сибіру і Далекого Сходу, де на кінець XIX ст. їхня чисельність зросла до 225 тис. Відтак питома вага осіб українського походження серед населення Північного Кавказу, Приамур'я та Примор'я досягла 22–20 % від загальної кількості населення цих регіонів [35, с. 248].

На місце українських переселенців в Україну рухався зустрічний не менш чисельний потік росіян. Після поділів Польщі 1793 і 1795 років та внаслідок поразок польських повстань 1830–1831 і 1863–1864 років росіяни почали масово прибувати на Правобережжя, де, за винятком Києва, раніше їх майже не було. Наплив російської людності на Лівобережжя різко збільшився після скасування Гетьманщини та запровадження тут загальноімперського територіально-адміністративного устрою. У кінці XIX ст. на належних до Росії українських етнічних землях проживало 3,8 млн росіян.

Незважаючи на це, український народ у своїй основі ніколи не втрачав власної етнічності. Саме вона стала наріжним фундаментом для українського національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. У ньому умовно вирізняють три етапи.

1. Сутність першого – фольклорно-етнографічного полягала у ствердженні самобутності українського народу шляхом збирання історичних, етнографічних та фольклорних пам'яток.

2. На другому – культурницькому (літературному) етапі національного відродження, спираючись передусім на етнолінгвістичну базу, вчена еліта головні зусилля спрямовувала на відстоювання прав української мови та розширення сфери її вжитку.

3. На третьому – політичному етапі українського національного відродження розпочалося вироблення етно-політичних доктрин, які б забезпечували вільний самобутній розвиток не лише українського, але й інших слов'янських народів.

Вживання у розмовній та писемній мові термінів «нація», «національний» на означення української належності розпочалося ще в кінці XVII ст. Корінних жителів України називали «нацією русинів», «малоросійською нацією», «українською нацією». Таким чином, незважаючи на складні державно-політичні умови розвитку, в другій половині XVII–XIX ст. українці зберегли свою етнічність, яка мала специфічні форми прояву. Важливим фактором, що забезпечував їхню окремішність і самобутність, стало завершення процесу формування української етнічної території, всередині якої, водночас, окреслилася субетнічна (етнографічна) регіоналізація. Посилення міграційних і пертурбаційних процесів зумовило, з одного боку, посилення поліетнічності України, а, з іншого – збільшення української присутності за межами етнічної території, що передусім проявилось у виникненні «українських анклавів» на окраїнах Російської імперії. Ці явища і тенденції вагомо вплинули на формування українського етносу в XX ст.

Етнодемографічний розвиток України в XX ст. Протягом XX ст. українці пережили складні й трагічні процеси етнодемографічного розвитку. Їхні характер і спрямованість, як і раніше,

значною мірою визначалися політикою іноземних державно-політичних систем, у межах яких перебував український етнос, а також подіями загальноєвропейського масштабу, передусім, світовими війнами. Ці та інші фактори спричиняли масові переселення, еміграції, терор та різні випробування, що випали на долю українців.

В етнодемографічному розвитку українців у ХХ ст. можна умовно вирізнити такі основні етапи:

1) початок ХХ ст. (до 1914 р.), коли українські етнічні землі перебували у складі Російської та Австро-Угорської імперій;

2) 1914–1925 роки, коли український етнос зазнав відчутних людських втрат та етнотериторіальних змін, спричинених Першою світовою війною, революціями та національно-визвольним рухом;

3) 1926–1939 рр., коли почалася чергова стабілізація життєдіяльності українського етносу в межах чужих держав;

4) 1939 р. – перша половина 50-х років, коли його розвиток був перерваний Другою світовою війною і трагічними повоєнними подіями;

5) друга половина 1950-х – 80-ті роки, коли більшість українців опинилася в межах СРСР;

6) 1990-ті роки, коли з відновленням Української держави розпочалися глибокі зрушення в етнічній свідомості українства.

У той же час, посилювалася тенденція щодо розпорошення українського етносу по безкраїх просторах Російської імперії, яка збільшувала загрозу його асиміляції. Активізувалася переселенська політика московського уряду на початку ХХ ст.

До Першої світової війни більшість українців проживала в межах Російської імперії, де, згідно з офіційними даними з 1897 р., протягом двох десятиліть їхня кількість зросла приблизно з 22,4 до 31 млн осіб, тобто майже на 38,6 % [35, с. 253].

У межах своєї етнічної території українці становили абсолютну більшість: понад 80 % вони становили у Полтавській, Харківській, Подільській губерніях, 75,5 % – у Київській, близько

60 % – у Волинській, Чернігівській, Катеринославській, а в Херсонській – 52,2 %, у Таврійській – 47,1 %.

На західноукраїнських землях відносна кількість українців зменшувалася на користь іноетнічного населення. Цей процес тривав тут до кінця 30-х років ХХ ст. і зумовлювався, передусім, низьким природним приростом українців, який становив близько 2,5%, а також зростанням темпів еміграції [35, с. 254].

Відносно спокійний період етнодемографічного розвитку українського етносу на початку ХХ ст. змінився *добою трагічних потрясінь*, спричинених війнами, терором, голодом. Найтрагічнішою за таких обставин видається Перша світова війна, що мала братовбивчий характер: у складі ворогуючих російської та австрійської армій перебувало відповідно 3,5 млн і 250 тис. українців. Саме тоді російська влада вперше в добу новітньої історії вдалася до масового етноциду українського народу. Російська адміністрація почала суцільне викорінення «українського духу» в Галичині шляхом ліквідації культурно-освітніх установ, репресій проти національних діячів тощо. За цим наступили дві хвилі депортацій.

Політика етноциду українського народу продовжилася на початку 20-х років. Із переходом Східної Галичини, Західної Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя під владу Польщі десятки тисяч українців були піддані жорстокому теророві, багато з них пережили страхіття таборів полонених та інтернованих.

У Радянській Україні в 1921–1922 рр. більшовицька влада спровокувала перший масовий голод, викликаний не стільки неврожаєм, скільки вивозом зерна до Поволжя, а також за кордон. Згідно з новітніми даними, які також фіксують й опосередковані втрати (збільшення смертності, зменшення народжуваності тощо), суспільні катаклізми 1914–1922 рр. спричинили зменшення українського етносу на 6–7 млн осіб. За міжвоєнного періоду, розвиваючись у межах різних тоталітарних режимів, український етнос не отримав можливості для поновлення свого потенціалу. Проте західні українці все-таки перебували у кращих

етнополітичних умовах, аніж їхні кровні брати в СРСР, які, крім тотальної денаціоналізації, зазнали ще й масового фізичного винищення.

Реальною загрозою для збереження генофонду українського етносу став *голодомор 1932–1933 рр.* Багато дослідників звертає увагу на те, що він мав не стільки соціальні, скільки етнонаціональні причини.

Голодомор став формою етноциду, вістря якого сталінське керівництво спрямувало саме проти українців. Прямі й опосередковані втрати населення України від голодомору за різними даними становили від 5 до 17 млн осіб. До них слід додати винищення українського народу внаслідок сталінських репресій, заслань, насильницьких чи «добровільних» переселень [35, с. 529].

Щойно намітилися ознаки стабілізації етнодемографічної ситуації в Україні, як нове духовне і фізичне потрясіння українського етносу спричинила Друга світова війна. Прямі й опосередковані воєнні жертви, втрати внаслідок репресій і депортацій 1939–1948 років черговий раз поставили на порядок денний питання про збереження генофонду українського народу. Цей процес надзвичайно складний:

– напередодні угорської окупації Закарпаття у березні 1939 р. край залишили 30 тис. чехів і багато українців, натомість сюди почали переселятися угорці;

– напередодні вступу Радянської Армії в Західну Україну (вересень 1939 р.) понад 10 тис. осіб емігрувало на Захід;

– з осені 1939 р. до червня 1941 р. із Західної України без суду і слідства *вглиб* СРСР депортували близько 1,2 млн осіб, з яких майже третину становили поляки, а решту – українці;

– до червня 1941 р. близько 266 тис. німців переселилися із Західної України та Західної Білорусі до Німеччини, а 10 тис. українців із німецької зони окупації «повернулися» до Радянської України, куди також прибуло 5 тис. українців із польської Лемківщини;

– за роки війни з України мобілізували на фронт 4,5 млн

чоловік, з яких загинуло щонайменше 1,3 млн;

– під час німецької окупації на території України було знищено понад 4,6 млн осіб – мирних жителів (70 %) і військовополонених (30 %);

– на роботи до Німеччини з України вивезли близько 2,1 млн молодих людей; чимало з них померло або добровільно залишилося на чужині, проте більшість повернулася додому;

– в 1941–1943 рр. углиб СРСР вивезли понад 1,9 млн українських робітників і службовців для роботи в тилу; багато з них померло або з різних причин не повернулося назад;

– внаслідок зменшення народжуваності та підвищення смертності (через хвороби, голод тощо) у 1941–1944 рр. природний приріст населення України мав негативний баланс, який становив майже 1,5 млн осіб;

– близько 220 тис. українців у 1945 р. опинилися у таборах для переміщених осіб у Західній Німеччині та Австрії (американська, британська, французька зони окупації). Майже всі вони відмовилися повертатися додому, тому виїхали на постійне проживання до західних країн, передусім до США і Канади;

– внаслідок польсько-української міжурядової угоди у 1945–1946 рр. з території Польської держави (українських етнічних земель – Холмщини і Перемишльщини, а також Любачівщини і Ярославщини) було переселено в Україну майже 482 тис. осіб, а з України до Польщі – 810 тис. осіб польської та єврейської національностей [35, с. 260].

Друга світова війна і подальші події суттєво вплинули на розвиток українського етносу. Характер нової етнічної ситуації в Україні визначався такими трьома основними факторами:

– масштабна пертурбація населення (вивезення чи втеча українського й іноетнічного населення за межі республіки та в'їзд до неї частини етнічних українців і великої кількості росіян);

– фізичне знищення людей (загибель на фронті, німецький і більшовицький терор, голод тощо);

– зменшення природного приросту населення. Згідно з

офіційними даними за 1940–1959 рр. людність України зросла всього на 800 тис., досягнувши чисельності 41,8 млн осіб. Проте ця остання цифра включає мешканців Криму (1,2 млн осіб) та Закарпаття (920 тис.), які до війни не входили до складу УРСР. Зважаючи на цю обставину, можна стверджувати, що за два десятиліття населення України зменшилося приблизно на 1,25 млн осіб [35, с. 261].

Зі стабілізацією суспільно-політичної, ситуації в СРСР знову розпочалася масштабна пертурбація людності подібно до тієї, що мала місце в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У 60–70-х роках її специфіка полягала в тому, що українці виїжджали на схід з відносно перенаселених і слабо індустріалізованих, але найбільш українізованих в етнічному відношенні районів, їх, зазвичай, відправляли на цілинні землі та новобудови. Зустрічний потік являли здебільшого росіяни, що прибували до промислових областей України. Вони спрямовувалися на новозбудовані фабрики та заводи, а також займали привілейовані посади державних і партійних службовців. Загальний баланс був не на користь збереження української етнічності, бо на п'ять виїжджаючих українців припадало приблизно шість прибулих росіян.

Політика штучного переміщення і перемішування етнічних груп населення за допомогою авторитарних методів стала однією зі складових загальної етнонаціональної доктрини СРСР щодо створення нової спільності «радянський народ».

Таким чином, незважаючи на труднощі розвитку та етнодемографічні втрати, український етнос у ХХ ст. зберіг свою внутрішню цілісність та самобутню ідентичність, що в 1991 р. стало однією з найважливіших передумов для відновлення самостійної і соборної Української держави.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення понять: рід, плем'я, народність, етнос, етногенез, нація, націогенез.

2. Назвіть основні етапи зародження та формування українського етносу.
3. Розкрийте теорію ранньослов'янського походження українського етносу.
4. Які основні концепції етногенезу українського народу?

Список літератури

1. *Баран В. Д.* Давні слов'яни. – К.: Альтернативи, 1998. – 336 с.
2. *Брайчевський М. Ю.* Походження українського народу //Матеріали до української етнології. – 1995. – Вип. 4. – С. 14 – 23.
3. *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – К.: Знання, 1968. – 74 с.
4. *Бромлей Ю. В.* Очерки теории этноса. – М.: Наука, 1983. – 487 с.
5. *Бромлей Ю. В.* Современные проблемы этнографии. М.: Наука, 1981. – 379 с.
6. *Вівчарик М. М., Капелюшний В.П.* Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навч. посібник. – К.: Олан, 2003. – 280 с.
7. *Грицак Я. Й.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
8. *Грушевський М. С.* Звичайна схема „русской” історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства //Пам'ятки України. – 1991. – № 3.
9. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Редкол. П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991 – 1994. – Т. 1. – К. 1991. – 736 с.
10. *Грушевський М. С.* Очерки истории украинского народа. – 2-е изд. К.: Лыбидь, 1991. – 400 с.
11. *Грушевський М. С.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – К.: Т-во „Знання України”, 1991. – 240 с.
12. *Гуслистий К. Г.* Українці: Розділи з історико-етнографічної монографії. – Літературна Україна, 4 лютого, 1990.
13. *Дашкевич Я.* Національна свідомість українців на зламі XVI–

XVII ст. //Сучасність. – 1992. – № 3.

14. *Децинський Л. С., Гаврилів І.О., Зінкевич Р. Д., Денісов Я. Я., Тарабан В. М., Шеломенцев С. В.* Історія України та її державності: Вид.3-є, перероблене і доповнене: Навч. посібник. – Львів: Видавництво „Бескид Біг”, 2005. – 368 с.
15. *Дорошенко Д. І.* Історія України в 2-х т. Том І. К.: Глобус, 1992. – 238 с.
16. *Дяченко В. Д.* Антропологічний склад українського народу. – К.: Наукова думка, 1965. – 197 с.
17. *Залізник Л.* Від склавинів до української нації. – К.: Т-во „Знання”, 1997. – 197 с.
18. *Залізник Л.* Де і коли виникла давньоруська народність //Пам'ять століть. – 1998. –№ 6.
19. *Залізник Л. Л.* Від склавинів до української нації. – К.: Бібліотека українця, 2004. – 256 с.
20. *Залізник Л.* Первісна історія України: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с.
21. *Ісаєвич Я.* Походження українців. Історіографічні схеми та політика //Матеріали до української етнології. – 1996. – Вип. 1. – С. 17 – 26.
22. *Ісаєвич Я.* Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. – Львів: Світ, 1996. – 136 с.
23. *Історія України.* Від праісторії до княжої доби української історії: Конспект лекції. К.: УМК ВО, 1992. – 245 с.
24. *Історія України:* Курс лекцій у двох книгах. – Кн.. І. – К.: „Либідь”, 1991. – 576 с.
25. *Історія України:* соціально-політичні аспекти. Част. І. К.: УМК ВО, 1991. – 276 с.
26. *Кононенко П. П.* Українознавство: Конспект лекцій /П. П. Кононенко, А. Ю. Пономаренко. – К.: МАУП, 2005. – 392 с.
27. *Кравченко Н., Павленко Ю.* Коментар до праці „Походження українського народу”. – В кн.. Петров В. П. Походження українського народу. – К.: МП „Фенікс”, 1992. – С. 114 – 160.

28. *Мурзін В.* Велика Скіфія як фактор етногенетичного розвитку давнього населення України. – В кн.: Історія. Частина I: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. – Х.: Око, 1996. – 264 с.
29. *Новиченко Л.М., Русанівський В.М., Толочко П.П.* Українська національна культура: минуле, сучасне, майбутнє. К.: Т-во „Знання” УРСР, 1990. – 48 с.
30. *Петров В.П.* Походження українського народу. К.: МП „Фенікс”, 1992. – 192 с.
31. *Півторак Г.* Українці: Звідки ми і наша мова. – К.: Наукова думка, 1993. – 200 с.
32. *Політологія: Конспект лекцій. Випуск 4.* /За заг. ред. І. С. Дзюбко, Т. М. Мельник, В. Ф. Панібудьласки. К.: КІБІ, 1992. – 96 с.
33. *Пономарьов А.* Українська етнографія: Курс лекцій. К.: „Либідь”, 1994. – 318 с.
34. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних словян. М.: Наука, 1981. – 608 с.
35. *Савчук Б.* Українська етнологія. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2004. – 559 с.
36. *Смолій В. А., Гуржій О. І.* Як і коли почала формуватися українська нація. – К.: Наукова думка, 1991. – 63 с.
37. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст (1648 – 1676 рр.). – К.: Альтернативи, 1999. – 107 с.
38. *Толочко П. П.* Русь – Мала Русь – Україна. В кн.: Історія. Частина I: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців. –Х.: Око, 1996. – 264 с.
39. *Толочко П. П.* Глибинна суть традицій //Київська старовина. – 1992. – № 1. – С. 3 – 7.
40. *Толочко П. П.* Перший історик України-Руси //Київська старовина. –1992. – № 2. – С. 2 – 10.
41. *У пошуках історичної правди /„Круглий стіл”//УІЖ.* – 1991. – № 10. – С. 3 – 11.

42. *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья и их культура в доисторические времена. – К.: 1913. – 256 с.
43. *Шпорлюк Р.* “Україна: від імперської периферії до суверенної держави: Міркування щодо утворення, перетворення та припинення існування націй у Східній та Центрально-Східній Європі. – “Сучасність“, 1996, № 11, с. 74-85; № 12, с. 53–65.
44. *Яковенко Н. М.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця ХУІІІ ст.: [Навч. посібник]. – К.: Генеза. 1997. – 312 с.
45. *Чмихов М.* Від Яйця-райця до ідеї Спасителя: Монографія. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.

3. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

3.1. Зародження визвольного руху (ХІІІ – поч. ХVІІ ст.)

Національно-визвольний рух є невід’ємним компонентом історії людства. Феноменальність його полягає в тому, що в різні історичні періоди існували (і сьогодні існують) етноси, які борються за здобуття незалежності або намагаються її повернути. Тобто прагнуть здобути: політичне, національне, релігійне, соціальне та економічне визволення. Це є водночас основною причиною існування руху і його метою.

Поява українського національно-визвольного руху була спричинена потребою відновити широкомасштабні політичні права, з метою збереження власних державних та етнічних традицій і звичаїв. У свою чергу, всі інші вищенаведені чинники теж впливали на формування і становлення цього руху. У процесі боротьби за реалізацію українцями свого права на самовизначення були періоди тріумфу і трагедії. Тому історія українського національно-визвольного руху включає в себе декілька етапів, під час яких, після чергового консолідування українського визвольного потенціалу, наступав період напруженої боротьби за свободу. Що характерно, незважаючи на поразки, українці вели багатовікову боротьбу за

незалежність. Ця боротьба супроводжувалася багатомільйонними жертвами найкращих представників нашого народу, завдяки непохитній вірі в перемогу українцям вдалося наприкінці ХХ століття відновити суверенітет Української держави.

Нашому народу довелося протягом усієї своєї історії відстоювати законне право на життя як окремої етнічної спільноти. Після розпаду могутньої Київської держави – Руси-України, її спадкоємниця – Галицько-Волинська держава наполегливо здійснювала боротьбу за відновлення власного політичного суверенітету. Грізним її ворогом стала держава монголо-татар – Золота Орда, що утворилася в пониззі Волги. Здійснивши спустошливий напад на територію східноєвропейських держав, у тому числі на територію Галицько-Волинської держави, правителі монголо-татарської орди намагалися обмежити політичні права князівства. Супроти цього князі Галицько-Волинської держави розпочали рішучий опір, визвольну боротьбу.

Галицько-Волинський князь Данило Галицький, на час правління якого припав напад монголо-татар, став організатором боротьби проти Орди. Для цього він шукав союзників у Західній Європі, уклав угоду з Угорщиною, розпочав переговори з папою Інокентієм IV щодо організації хрестового походу проти монголо-татар. Однак, ця діяльність не принесла реальних результатів і князь Данило зважується на самостійні антиординські дії. Війна тривала з перемінним успіхом, закінчившись згодою Данила визнати васальну залежність від Орди. Невдача у війні з татарами хоч і вплинула на зростання воєнно-політичного потенціалу Галицько-Волинської держави, однак все ж її авторитет серед інших держав залишався значним. Спадкоємці Данила Галицького продовжили здійснювати антиординську визвольну боротьбу і здобули право цілковитого суверенітету власних дій [14, с. 90].

Позбувшись впливу Золотої Орди, Галицько-Волинська держава, внаслідок внутрішнього політичного ослаблення (припинення власної князівської династії), стала об'єктом експансії Польщі, Угорщини та Литви. На території Волині та

Правобережній і Лівобережній Україні утвердилося Литовське князівство; Галичина попала під владу Польщі; Угорщина захопила Закарпаття, Буковину – Молдавія. Під час цього процесу, визвольна боротьба розгортається з новою силою, особливо в Галичині, де польський режим, на відміну від литовської влади, почав вносити кардинальні зміни в соціально-економічне життя регіону. Тому одразу після вторгнення поляків в Галичину місцеве населення підняло проти них повстання, на чолі якого став боярин Дмитро Дедько. Повстанці визволили свої землі і польський король Казимир III відмовився від своїх претензій. Проте, на цьому інтервенція Польщі не припинилася. Після смерті Дмитра Дедька польські війська знову вторгнулися в Галичину і декілька років придушували народні виступи. Отримавши перемогу в цій боротьбі, польська влада розпочала політику асиміляції місцевого українського населення.

З огляду на толерантне ставлення литовської влади до населення Волині, Київщини, Чернігівщини, Переяславщини, Поділля, приєднання цих земель до Литви відбувалося мирним чином, антилитовських виступів не спостерігалось, та вже наприкінці XIV ст. ситуація змінюється. Після зближення Литви і Польщі, в Литовському князівстві посилився польський вплив, у результаті чого українська і українізована литовська знать почала втрачати свої політичні позиції. Порушуються права православної церкви та ліквідовуються автономні українські князівства.

За таких обставин українська аристократія стала в опозицію до державної влади. Розпочалася боротьба за державну незалежність українських князівств, яка характерно посилилась з 90-х рр. XIV ст. Більшість українських князів відмовилися визнати Кревську унію (1385), а відтак і владу як польського короля, так і великого князя литовського. Патріотичні сили очолили: київський князь Володимир Ольгердович, новгород-сіверський Дмитро Корибут і подільський Федір Коріатович. Однак, діяли вони розрізнено, неузгоджено і тому визвольний рух зазнав невдачі. Литовський князь Вітовт протягом 1392–1399 рр. відібрав у

повсталих князів найбільші удільні князівства і передав їх своїм прибічникам. Удільному устрою України було завдано серйозного удару.

У 1481 р. українські князі, що походили з литовської династії, організували таємну змову з метою вбивства литовського князя Казимира, для припинення політики централізації. У змові взяли участь князі Іван Гольшанський, Федір Більський і Михайло Олелькович. Але конспірацію було розкрито і змова не вдалася. Останньою спробою українських аристократів здобути давні права було повстання, організоване Михайлом Глинським у 1508 р. Повстання охопило Київщину і Полісся, знайшло підтримку серед української знаті і духовенства. Литовська влада вислала проти Михайла Глинського війська і він, не змігши зорганізувати опір, припинив повстання та втік у Московію.

Після цієї невдачі українські аристократи відмовилися від подальших спроб змінити своє становище в державі за допомогою зброї, сподіваючись тільки мирними засобами обороняти свої давні права та надбання [13, с. 127]. Здебільшого місцеві українські феодали дотримувалися угодовської політики і не поспішали захищати інтереси співвітчизників (стримувати утиски і окатоличення). Загалом у середині XVI ст. українські князі і верхівка панства втратили роль виразника й провідника політичних прагнень свого народу. Замкнувшись у сфері соціально-економічних інтересів своїх удільних володінь і маєтків, вони остаточно відмовилися від планів розбудови національної держави, зреклися ідеї поновлення власного князівства. Значна частина аристократії асимілювалась, перейняла мову, традиції і віру завойовників.

Зважаючи на це, провідна роль у захисті етнічної самобутності переходить до міщанства. Вони разом з окремими представниками української аристократії проводять боротьбу за збереження української мови, освіти, культури, православної віри. Задля згуртування власних сил постали організовані структури – братства. Оскільки не було створено єдиного координаційного

центру братств, то вони контактували між собою індивідуально. Завдячуючи діяльності братств, які постали в багатьох містах України (Львів, Київ, Кременець та ін.), українська спільнота не втратила своїх культурних надбань, навпаки вони примножувалися.

Водночас із боротьбою братств за збереження власної культури відбувався процес формування нової української визвольної сили – козацтва. Безперечно, значний вплив на формування світогляду провідників козацтва здійснила культурна діяльність братств. Досить швидко козацтво перетворилося з соціального явища в соціальний стан, окрему верству, яка генерувала нову українську еліту з розвиненим політичним мисленням. Українське козацтво перебрало на себе функцію виразника й захисника національних, релігійних і культурних інтересів народу. Саме воно взяло на себе історичну місію будівничого національної держави.

Визвольна боротьба козацтва мала єдину стратегічну мету з боротьбою братств, але відрізнялася тим, що козацтво знову стало захищати права української спільноти за допомогою зброї. Сформувавшись й зміцнівши в боротьбі з Османською імперією і Кримським ханством, козацтво наприкінці XVI ст. переходить до боротьби проти польської окупаційної влади. Наприкінці XVI – на початку XVII ст. відбувається низка козацьких повстань, що посилили позиції козацтва та заставили польську владу з ним рахуватись. Крім того, зріс міжнародний авторитет козацтва, Запорозька Січ перетворюється в своєрідну окрему козацьку республіку, з якою правителі інших держав вели дипломатичні переговори. Це, звичайно, дратувало Польщу, тому польська влада наполегливо намагалася знищити козацтво, однак, незважаючи на існування сильного військово-адміністративного апарату, їй це так і не вдалося.

Наприкінці XVI та на початку XVII ст. у повстаннях проти польської окупації брала участь велика кількість селян та козаків, а тереном їхніх дій була вся територія України від Закарпаття до Слобожанщини. Хоча вони зазнали поразки, проте підготували

грунт для подальшої боротьби проти соціального та національно-релігійного гніту. Відсіч українського народу шляхетсько-католицькій експансії сприймалася в Європі як одна з ланок зростаючої боротьби проти реакційних сил контрреволюції.

3.2. Національно-визвольна революція в Україні (середина XVII ст.)

У середині XVII ст. у різних сферах (політичній, національно-релігійній, соціально-економічній, соціально-психологічній) українського суспільства визріло гостре невдоволення існуючим статусом України в складі Речі Посполитої, її політикою в українському питанні, з усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин. Ліквідація гноблення шляхетської Польщі відповідала інтересам майже всіх класів і станів тогочасного українського суспільства: селянства, міського населення, реєстрового і нереєстрового козацтва, старшини, нижчого православного духовенства і дрібної та навіть крупної шляхти.

Боротьба, що розпочалася в 1648 р., мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її мета полягала в ліквідації національно-релігійного гноблення з боку Речі Посполитої, розбудови національної вільної держави і її незалежності; знищення панівної системи соціально-економічних відносин.

Народне повстання, яке розпочалося в 1648 р., охопивши більшу частину території та населення України, незабаром переросло у Визвольну війну, а війна, зумовивши докорінні, глибокі якісні зміни в суспільному розвитку поступово переросла в Національну революцію.

Початок революції складається успішно для українців. Українська повстанська армія протягом 1648 р. у трьох битвах цілковито розгромлює польські війська і звільняє територію України від польської окупаційної влади. Внаслідок цього Річ

Посполита опинилася на межі воєнної катастрофи і лише зупинення просування української армії на Варшаву врятувало Польщу від цілковитого розгрому. Одразу на визволеній українській території політична влада переходить до рук козацької старшини; створюється український державний уряд; відбувається заміна старого політико-адміністративного устрою новим, в основу якого покладено полкову військово-адміністративну систему; починають функціонувати центральні та місцеві органи влади; створюється регулярна армія; окреслюються серйозні зміни в соціальній структурі населення. Тобто починає створюватися фундамент незалежної козацької Української держави.

Польські правлячі кола абсолютно не хотіли змиритися з втратою України, тому в подальшому українсько-польська війна продовжувала тривати. У наступні воєнні роки польська армія зазнала чергових широкомасштабних поразок. Однак, через ряд проблем, перш за все тому, що союзники Б. Хмельницького – кримські татари, яким не була вигідною ні сильна Українська, ні Польська держави, постійно зраджували, українська сторона не змогла остаточно розправитися з польським зазіханням. А це призвело до затягування війни і значних втрат українських людських і матеріальних ресурсів.

Тому перед Б. Хмельницьким гостро постала проблема пошуку військово-політичної допомоги ззовні. З огляду на тодішні політичні обставини, гетьман пропонує московському цареві союз. У результаті тривалих переговорів було укладено в 1654 р. Переяславсько-Московську угоду. Цей договір Б. Хмельницький і старшина розуміли насамперед як рівноправний військово-політичний союз, який дасть змогу нарешті закінчити тяжку боротьбу за незалежність від Польщі. Москва ж використовувала кожне необережне слово, кожную нечітку фразу в зверненнях гетьмана до московського уряду, щоб реалізувати якомога ширше свій вплив на українське життя.

У 1655 р. знову відновлюються збройні дії, і, незважаючи на підтримку Кримського ханства, польські війська зазнають ряд

поразок. Тоді ж ослаблена війною з Україною Польща зазнає нападу з боку Швеції і терпить чергові поразки. У цій ситуації Москва, без врахування інтересів України, примирюється з Польщею проти свого давнього ворога – Швеції. Віленське московсько-польське перемир'я було сприйняте в гетьманській столиці як зрада з боку царя. Гетьман став шукати нових союзників, однак підкошений невдачами, важко хворий, він помирає 6 серпня 1657 р.

Україна втратила одного з найвидатніших своїх діячів. Своїм винятковим політичним талантом він перетворив „повстання рабів” (так називали українську революцію поляки) на міцну державу [11; с. 110]. Історики порівнюють його здобутки з досягненнями таких велетів XVII ст., як Олівер Кромвель в Англії та Валенштайн у Богемії. Б. Хмельницький відновив український політичний організм там, де він давно перестав існувати, створив могутнє високоорганізоване військо з юрби некерованого селянства і козаків; у гущі народу, зрадженого старою верхівкою, згуртував нових діяльних ватажків. І, що найголовніше, у суспільстві позбавленому впевненості в собі й виразного відчуття самобутності, він відродив гідність і рішучість боронити свої інтереси.

Після смерті Б. Хмельницького становище України ускладнилося. Остаточно, не закінчивши війну з Польщею, українська влада попала в конфронтацію та відкритий збройний конфлікт із своїм союзником – Московією. У політичній самосвідомості українських діячів зміцнювалася небезпечна тенденція відмови від реалізації національної державної ідеї й висунення на чільне місце регіональних і навіть індивідуальних політичних інтересів. При розв'язанні внутрішньополітичних проблем вони все більше стали покладатися на уряди іноземних держав (залежно від орієнтації угруповань). У результаті цього Україна поділяється на два гетьманства – правобережне і лівобережне. Починається період перманентної спустошливої війни – Руїни, в якій українці воюють один проти іншого.

Намагання І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка зберегти державу і територіальну єдність закінчується невдачею. Територія України стає ареною збройної боротьби сусідніх держав: Польщі, Московії, Туреччини, Кримського ханства. Зрештою ліквідовуються всі ознаки української державності на Правобережжі у 1676 р., де знову встановлюються окупаційні польські порядки. Ліквідація Правобережного гетьманства, що збіглася з відреченням від влади П. Дорошенка, ознаменувала поразку революції.

Не вдалося ні створити державу в етнічних межах України, ні відстояти незалежність козацької України, хоча за свободу було заплачено неймовірно високу ціну. Людські втрати від воєнних дій, голоду, епідемій, захоплення в яsir, переселень становили до 65-70 % всього населення України [26, с. 329]; зазнали руйнувань майже всі міста та села; великої шкоди було завдано розвитку ремесел, промислів і торгівлі.

Основні причини поразки революції: відсутність досвіду державного будівництва в еліти, котра очолила боротьбу; незавершеність процесу її консолідації навколо національної ідеї; переважання в ментальності значної частини еліти, козацтва та інших верств населення особистих, групових і станових інтересів над національними та державними; не сформованість на початку революції національної державної ідеї, що зумовило політику автономізму її керівництва в 1648 р., призвело до залишення ворогові Західного регіону, а відтак породило проблему соборності Української держави; прорахунки (після смерті Б. Хмельницького) урядів у проведенні внутрішньої політики, які загострили соціальну боротьбу і тим самим руйнували підвалини молодої держави; різні зовнішньополітичні орієнтації старшинських угруповань, зумовлені пошуками виходу зі складного геополітичного становища козацької України; постійна агресія (в різних формах) з боку сусідніх держав, спрямована на ліквідацію самостійної Української держави [26, с. 338].

Значення революції полягало в тому, що вона привела до тимчасового створення національної держави, частина якої на теренах Лівобережжя на правах автономії проіснувала в складі Російської імперії до початку 80-х років XVIII ст.; сформувала і проголосила національну державну ідею; відіграла значну роль у формуванні нової політичної еліти; стала імпульсом для розвитку національної самосвідомості; зумовила закріплення за витвореною державою назви „Україна” й започаткувала зміну назви „руський народ” на „український народ”; протягом тривалого часу після її завершення козаки, селяни й міщани користувалися соціально-економічними завоюваннями, досягнутими революцією.

У другій половині XVII та в XVIII ст. українська влада намагалася зберегти залишки державності на Лівобережжі у протистоянні з Москвою. Проте це їй не вдавалося, тиск Москви все більше посилювався. Незадоволення московською політикою зросло під час Північної війни Росії із Швецією. Тодішній Український гетьман І. Мазепа вирішив розпочати визвольну боротьбу проти Росії та увійшов в союз із Швецією. Однак, протимосковський виступ закінчився невдачею, через поразку шведсько-українських військ під Полтавою в червні 1709 р.

Після невдалого закінчення повстання І. Мазепа із залишками війська змушений був залишити територію України. Внаслідок цього постали перші українські політичні емігранти. Невдовзі І. Мазепа помирає, і його наступник П. Орлик продовжує здійснювати антимосковську політику. У 1711 р., при підтримці шведського короля Карла XII, спільно з Туреччиною і Кримським ханством він здійснив похід в Україну. Але цей виступ виявився невдалим. Теж не принесли успіху намагання П. Орлика створити широку антиросійську міжнародну коаліцію. Це призвело до припинення активних антимосковських дій українських емігрантів.

У той час на території України московським царем Петром I здійснювалися жорстокі репресії проти повстанців: протягом двох місяців 1708 р. було закатовано більше 23 тис. осіб [15, с. 221], багато українців було заслано до Сибіру, зруйновано Січ та

гетьманську столицю – Батурин (при цьому вирізано все її населення, 15 тис. осіб [6, с. 33]). Крім того, посилювався наступ на автономні права Гетьманщини, що наприкінці XVIII ст. призвело до повної її ліквідації.

Національно-визвольна і антифеодальна боротьба продовжувала тривати на Правобережній і Західній Україні наприкінці XVII–XVIII ст. Вектор цієї боротьби був спрямований проти намагань польської влади закріпити контроль над українськими землями. Активізувалася визвольна боротьба на початку XVIII ст., коли протипольське повстання очолив полковник Семен Палій. У другому десятилітті XVIII ст. почалася нова хвиля визвольної боротьби, відома в історії як гайдамацький рух. (Слово „гайда” турецького походження і означає „турбувати”, „гнати”, „переслідувати”). Визвольний рух поширився майже на всі українські землі, підконтрольні польській окупаційній владі. Найбільшим козацько-селянським повстанням того часу стала „Коліївщина”, 1768 р.

Виступи гайдамаків хоч були інтенсивними та позитивно вплинули на подальший розвиток антифеодальної й визвольної боротьби, однак вони зазнали невдачі. Причинами цього була їхня локальність й розрізненість, відсутність чіткого плану і належної організації, а також військова допомога Польщі з боку Росії у придушенні повстань.

Після ліквідації Гетьманщини центром антифеодальної і національно-визвольної боротьби українців продовжувала залишатися Запорізька Січ. Саме січовики були керівниками багатьох повстанських гайдамацьких загонів. З огляду на це, російська влада, після ліквідації загрози з боку кримських татар, за допомогою переважаючої військової сили знищує в 1775 р. Запорізьку Січ. Ця дія російських властей завдала серйозного удару українському збройному визвольному руху на Наддніпрянщині, що призвело до його припинення.

У Галичині, на Закарпатті та Буковині антифеодальний і національно-визвольний рух відбувався у формі опришківства.

Опришків підтримувало місцеве населення, їхня партизанська тактика з раптовими ударами давала змогу вести тривалу успішну боротьбу. У XVIII ст. кульмінацією опришківського руху стало повстання, очолюване О.Довбушем (1738–1745 рр.). Поляки навіть після загибелі мужнього ватажка не могли придушити цей рух. Лише після приєднання Галичини до Австрійської імперії рух став поступово згасати.

Таким чином, у результаті Української національної революції було звільнено від іноземних завойовників значну частину українських етнічних земель, на яких була утворена козацька Українська держава. Однак, українському народові, незважаючи на довготривалу і криваву боротьбу, не вдалося утримати своєї незалежності, відбулося руйнування молодого козацької держави, втрата автономії. Наприкінці XVIII ст. більшість українських земель попадають під контроль зміцнілої Російської імперії та Австро-Угорщини.

3.3. Особливості українського національно-визвольного руху в XIX ст.

Знищення залишків автономії та придушення національного життя українців Австрійською і Російською імперіями не змогло знищити українців як спільноту. Незважаючи на те, що в своїй більшості нащадки козацької еліти втратили зв'язок з власним народом та перейшли в табір російських поневолювачів, серед представників козацької старшини продовжували існувати автономістичні та незалежницькі ідеї. Свідченням цього є поїздка В. Капніста до пруського монарха з метою пошуку підтримки для майбутнього можливого повстання в Україні проти Російської окупації. Колонізаторська політика російського царизму викликала в українському суспільстві наприкінці XVIII – на початку XIX ст. все більше зростаючий спротив. Він вилився у національно-культурницьку, просвітницьку діяльність. Представники нової української інтелігенції, яка почала тоді формуватися, намагалися

відродити українську культуру, мову, традиції, підняти освітній рівень українських народних мас. Тобто національно-визвольний рух цього періоду звівся до культурної боротьби, під час якої почали розгортатися політичні домагання.

На рівень інтенсифікації українського національно-визвольного руху впливало посилення соціально-політичного невдоволення російською феодально-кріпосницькою системою, зростання опозиційності до самодержавної влади серед освічених кіл громадськості і широких народних мас, тривалі війни, які вела Російська імперія. Безпосередньо на український визвольний рух вплинула франко-російська війна 1812 р., бо, по-перше, серед одної частини українського дворянства та інтелігенції поширилися сподівання визволити Україну з-під влади Росії при підтримці Франції, а, по-друге, розпуск створених із українського селянства козацьких полків (загальною чисельністю близько 70 тис. осіб) всупереч обіцянці російської влади, призвело до виступів вояків розформованих полків та налаштувало проти Росії і частину українського дворянства, яка підтримала її у війні [11, с. 141–142].

Внаслідок скасування давніх козацьких прав і вольностей та інших антиукраїнських дій російської влади в Україні „панував явний дух опозиції” [24, с. 74]. Діячі українського відродження, будучи опозиційно налаштовані до Росії, спочатку стали гуртуватися в таємних масонських організаціях, які у 1817–1819 рр. виникли в багатьох містах України. Найвиразніше українська національно-визвольна спрямованість виявилась у полтавській масонській ложі „Любов до істини”. Учасник цієї ложі В.Лукашевич засновує у 1821 р. Малоросійське таємне товариство – громадсько-політичну організацію, яка ставила за мету домогтися державної незалежності України [11, с. 142]. Представники українського дворянства, переважно кадрові офіцери, беруть участь в діяльності декабристських організацій, однак, вони не піднімали в своїй діяльності українського національного питання.

На початку 1846 р. у Києві виникла перша українська нелегальна політична організація – Кирило-Мефодіївське Братство

(товариство), яке висунуло політичні програмні завдання, спрямовані на докорінну перебудову тогочасного суспільства. Його засновниками були М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. У засіданнях товариства активну участь брав Т. Шевченко. Головною метою братства була ліквідація в Україні чужоземних колонізаторських режимів, досягнення державної незалежності України в конфедеративній спілці незалежних слов'янських держав. Братство за допомогою культурницької та пропагандистської діяльності намагалося піднести рівень національної свідомості українців та підняти їх на збройну боротьбу за свободу і незалежність. Тобто в середині XIX ст. в українському національно-визвольному русі стає формуватися чітка політична програма подальшої визвольної діяльності. Поява та діяльність Братства фактично поклали початок переходу від культурницького до політичного етапу боротьби за національний розвиток України.

Російським властям вдалося виявити Кирило-Мефодіївське братство та ліквідувати його, одночасно режим піддав репресіям й інших українських діячів, що призвело до тимчасового припинення активної діяльності руху. Розгром Братства завдав відчутних втрат українському національному руху. Однак, остаточно його придушити російська влада не змогла.

Наприкінці 1850-х років знову поживається український рух, створюються українські культурно-освітні організації – громади. Їхня діяльність спрямовувалася на розвиток народної освіти, поширенню національної ідеї, формування національної свідомості українців. Тобто знову боротьба в основному зводиться до культурницької діяльності. Незважаючи на це, російський уряд, наляканий повстаннями поляків 1830–31 та 1863–64 рр., в яких брали участь лише поодинокі українці, розгорнув з середини 60-х рр. XIX ст. черговий масштабний наступ на український рух. Фактично російська влада Валуєвським циркуляром 1863 р. і Емським указом 1876 р. заборонила існування українців як етносу. Заборонено було вживати українську мову в шкільному навчанні,

книгодрукуванні в Російській імперії, а також влаштовувати українською мовою сценічні вистави та публічні читання. Це остаточно підривало основи легальної культурницької діяльності, на яку орієнтувалися громадивці.

У цей час частина активних українців бере участь у народницькому, соціал-демократичному, земському рухах. Діячі, заангажовані на цій діяльності, не висували національних домагань, мало цікавилися потребами українства як спільноти, переважно сконцентровували увагу на цілях, які впливали із загальноросійських інтересів.

Наприкінці ХІХ ст. домінуюче в 60–70-ті рр. помірковане українофільство вичерпало себе, продемонструвавши неспроможність лише культурницькими засобами поліпшити становище українського народу. Пошук нових ідей, організаційних форм визвольного руху протягом 90-х рр. ХІХ ст. покликав до життя національні об'єднання з виразною політичною спрямованістю, які стали прообразом політичних партій.

„Братство тарасівців” було першим серед них. Воно виникло влітку 1891 р., засноване студентами М. Базькевичем, М. Байздренком, І. Липою та дрібним урядовцем В. Боровиком. Концептуальним натхненником і одним з організаторів Братства став М. Міхновський.

„Тарасівці” не збиралися наслідувати українофільські громади з притаманними їм аполітичністю й організаційною аморфністю. Їхньою метою було створення розгалуженої таємної організації, вироблення її програми, передусім політичної.

Основні ідейні засади організації було викладено в „Декларації віри молодих українців”. У ній наголошувалося на тому, що Росія є окупантом України, висувалася вимога повної державної незалежності, акцентувалося, що лише вирішення національного питання розв'яже питання соціальні, а не навпаки.

„Тарасівці” розгорнули широку пропаганду своїх ідей серед студентства, шкільної молоді, селянства і робітників. Структури Братства існували в Києві, Полтаві, Лубнах, Чернігові, Одесі та

інших містах. „Братство тарасівців” діяло в Україні до 1898 р. Під впливом ідей Братства в 1897 р. було засновано Загальноукраїнську безпартійну демократичну організацію, а у 1900 р. Революційну українську партію [5, с. 27].

Отже, Братство було перехідною сходинкою від громадівського руху 60–80-х рр. до організації національних українських партій на Наддніпрянській Україні.

З огляду на те, що західноукраїнські землі потрапили під окупацію Австрійської (згодом Австро-Угорської) імперії, там були деякі відмінності історичного розвитку. Незважаючи на політику онімечення і ополячення австрійських властей, на початку ХІХ ст. розпочинається процес національного відродження, центрами якого спочатку було м. Перемишль, а згодом Львів. Провідну роль на початку цього процесу відіграє духівництво. Діяльність культурно-освітньої організації „Товариства священиків” та напівлегального громадсько-просвітницького об’єднання „Руська трійця” поклало початок розгортання культурницької боротьби українського визвольного руху на західноукраїнських землях.

Революційні події 1848–49 рр. в Австрії прискорюють політизацію українського національно-визвольного руху. У Львові 2 травня 1848 р. створено першу українську національну організацію – Головну Руську Раду (ГРР). Її головою став греко-католицький єпископ Г. Яхимович. Рада взяла на себе функції українського національного уряду і представляла інтереси українського населення Галичини перед центральним урядом протягом 1848–51 рр. У містах і селах Галичини і Буковини виникли місцеві ради. ГРР висунула вимоги надати українським землям національно-територіальну автономію (існували ідеї політичної автономії у складі слов’янської федерації та створення самостійної української держави з центром у Києві, які були виражені ще в „Русалці Дністровій” [16, с. 331]), демократизація народної освіти, запровадження навчання в усіх навчальних закладах рідною мовою тощо.

Австрійські власті проігнорували більшість вимог, але все ж погодилися на запровадження навчання українською мовою в народних школах та викладання цієї мови як обов'язкового предмета в гімназіях, а також було відкрито кафедру української мови і літератури при Львівському університеті. Крім цього, було скасоване кріпосне право. Внаслідок краху революції австрійські власті одразу завдали репресивного удару по українському національно-визвольному русі. У 1851 р. окупаційною владою була розпущена Головна Руська Рада, піддавалися переслідуванню і діячі українського руху. Незважаючи на поразку, революція 1848–49 рр. в Австрії привела до помітних зрушень у культурно-освітній сфері, відбулося пробудження національної самосвідомості української громадськості.

Поразка революції та репресії властей спричинили розчарування частини провідних українських діячів у перспективі визволення власними силами та перехід їх на позиції москвофільства. За цих обставин ініціатива національно-визвольної боротьби перейшла до молодого покоління світської інтелігенції.

Молода інтелігенція започаткувала новий, так званий народовський, напрям національного руху, що орієнтувався на народ і стояв на ґрунті національного самоутвердження та визнання національної єдності українців Галичини і Наддніпрянщини. Їхня діяльність виявлялася у пропаганді національних і культурно-освітніх ідей, періодичних виданнях та через створені ними різні товариства, установи, гуртки, культурно-освітні заклади - це клуб „Руська бесіда”, товариство „Просвіта”, товариство ім. Т.Шевченка, перший український професійний театр у Львові тощо.

У 90-х рр. XIX ст. на західноукраїнських землях відбувається політизація українського національно-визвольного руху. Утворилися перші легальні політичні партії, були сформовані їхні програми і політичні гасла. Завдяки цьому національна ідея почала оволодівати народними масами, а національний рух, що набув політичного змісту, став масовим. Перша українська партія була створена в 1890 р. і отримала назву Русько-української радикальної

партії. Згодом були створені Українська національно-демократична партія, Українська соціал-демократична партія та інші. Метою діяльності партій проголошувалося здобути політичну незалежність усіх українських земель в єдиній суверенній державі [16, с. 381–384].

Отже, протягом XIX ст. відбувалося відродження і розгортання українського національно-визвольного руху, сформувалася його політична програма. У той же час, розподіл українських земель між двома імперіями, які були з різними суспільно-політичними устроями, вплинув на український визвольний процес. Під ліберальним австрійським правлінням український визвольний рух став масовим, легально діяли українські організації та інституції, школи; центральною метою діяльності багатьох структур було створення Української держави. У Наддніпрянській Україні національно-визвольний рух перебував під жорстоким репресивним тиском російської влади, тому він був справою однаків, була заборонена діяльність українських організацій, шкіл; основною політичною вимогою, яку підтримувала більшість тодішніх чільних діячів було домагання автономії України. Поряд з тим, ідея політичної незалежності України також була актуальною на той час, особливо серед молоді.

3.4. Український національно-визвольний рух в XX ст.

Перші десятиліття XX ст. характеризуються посиленням українського національно-визвольного руху, збільшується кількість його учасників, що впливало на пробудження національної свідомості українців. Особливо на цей процес у Наддніпрянській Україні вплинула революція 1905–07 рр., подібно, як революційні події 1848–49 рр. на західноукраїнських землях. Тож, незважаючи на пореволюційні репресії, український визвольний рух перетворився на реальний фактор політичного життя в Російській імперії. У Західній Україні український визвольний рух також був

великою силою, хоч і доводилося там протистояти не лише політиці Відня, але й імперським планам поляків.

Період Першої світової війни для українського визвольного руху був не з найлегших, адже на той час настала трагедія для українства. Українці, не маючи власної державності, будучи розділеними територіально, були змушені воювати один проти одного в арміях інших держав, які ігнорували українські національні інтереси. Більше того, окупаційні держави – Російська та Австро-Угорська імперії піддавали українців жорстоким репресіям. За цих умов стався розкол національного руху: одні підтримували у війні Росію, інші – Австро-Угорщину. Як східні, так і західні українці з метою вишколення власних військових кадрів пропонували цим державам створити українські військові частини. Режими цих держав розуміли загрозу від існування таких частин, тому російська влада відкинула такі ідеї цілковито, а австрійська вирішила створити один невеликий український загін – легіон Українських січових стрільців.

Національно-демократична революція в Україні 1917–1920 рр. Перша світова війна спричинила розвал Австро-Угорської та Російської імперій. На їхніх руїнах відроджуються дві українські держави – Українська Народна Республіка і Західноукраїнська Народна Республіка, що невдовзі об'єдналися в одну. Прагнення українського народу до самовизначення і незалежності вилилося в могутній вибух національно-визвольного руху 1917–20 рр. Український визвольний рух в той час став на новий етап свого розвитку – розпочався процес розбудови і захисту незалежної Української держави.

Відновлення Української держави відбувалося в складних умовах, у боротьбі з сусідніми країнами, що зазіхали на знищення її суверенітету. У результаті драматичних подій, за короткий історичний період української революції 1917-21 рр., в Україні тричі мінялася вища державна влада. Новостворена українська армія безперервно вела важкі бойові дії з арміями держав-агресорів. Український народ докладав неймовірні зусилля для збереження

посталої держави, однак, агресивні дії сусідів – Росії, Польщі, Румунії, Угорщини, що одночасно нищили паростки української державності, призвели до усунення законного українського уряду від влади. Українці знову були змушені продовжувати боротьбу проти окупаційних режимів, які захопили українські землі.

Поразка національної революції 1917–20 рр. мала низку причин. Найвагомішою з них була та, що тодішні керманічі відмовилися з перших днів української революції розпочати курс на побудову Української держави, сподіваючись знайти якесь місце для української автономії в новій Росії; не здійснювали розбудови реальнодіючих державних адміністративних та силових структур; здійснювали протидію у створенні регулярної національної армії; відмовились залучати професіоналів в управлінський апарат з огляду на те, що вони не поділяли соціалістичних поглядів чи були вихідцями з нетрудових станів; не провели аграрної реформи. Згодом до цих проблем долучилися інші, однак, вони були наслідками попередніх, - це отаманщина, регіональна роз'єднаність, згубний вплив зовнішніх чинників тощо. Тобто, поразка була спричинена, перш за все, бездарною діяльністю діячів Центральної Ради у 1917 р., наслідки дій яких, не змогли виправити подальші лідери української революції [4, с. 155–156]; [9, с. 147].

Будучи в полоні соціалістичних ілюзій, керівники Центральної Ради не підтримували ідеї самостійності, а проголошення незалежності України вважали тимчасовим, вимушеним кроком на шляху до майбутньої федерації народів. Натомість ідеї федерації не домінували серед провідників інших визвольних рухів Центральної і Східної Європи, хоча вони теж були соціалістами. Зокрема, визвольні рухи Литви, Латвії та Естонії, які були майже тотожними за рівнем становлення з українським, зуміли домогтися незалежності через те, що з перших днів революції в Росії стали закладати основи власної незалежності [3, с. 10–12]. Зовнішній фактор – підтримка інших держав, почав ними використовуватися вже тоді, коли був сформований

державний апарат. Тому вони могли чинити збройний опір і отримувати підтримку ззовні.

Незважаючи на поразку, Українська революція 1917–20-х рр. зробила колосальний вплив на подальшу визвольну боротьбу. Ще на політичній нараді 26 листопада 1919 р. С. Петлюра зазначав: „Наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами... Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке Україна. Ніхто не хотів її визнати як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісною, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати на увагу... За час дволітньої нашої боротьби ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі” [22, с. 165].

Визвольна діяльність українців у 20–30-ті рр. ХХ ст. Після припинення збройних дій регулярної української армії на частині території України, захопленої більшовиками, продовжувалася партизанська війна, що тривала до кінця 1920-х рр. Учасниками її були переважно селяни, і хоч вона була масовою, однак носила розрізнений, локальний характер. Тому, незважаючи на те, що фактично вся окупована більшовиками територія України була охоплена партизанським рухом, цілковито визволити Україну від більшовиків повстанцям не вдалося. Радянській владі лише силою зброї, голодом 1921–22 рр., репресіями і розстрілами, вивозом у Сибір, НЕПом вдалося придушити рух опору [15, с. 437, 442]. Остаточо знищити визвольний рух на Наддніпрянщині комуністичній владі вдалося після знищення української еліти та активного селянства на початку 1930-х рр [20, с. 30]; [15, с. 458–460].

Активно розгорнувся рух спротиву українців на землях, що захопила новостворена у 1918 р. Польська держава, це в Галичині

та на Волині. Обумовлено це було тим, що польська окупаційна влада була ліберальнішою за більшовицьку і український визвольний рух діяв не лише підпільно, а й легально. Легально існували українські партії, громадські організації, кооперативи. Найбільшою політичною партією було Українське національно-демократичне об'єднання, що мало значний вплив на українське громадянство. Завданням діяльності партії було відновлення Української держави засобами легальних парламентських методів боротьби.

Однак, репресії польської влади проти української спільноти породжували спротив українства, створення різноманітних підпільних організацій. У 1929 р. ряд підпільних націоналістичних організацій об'єдналися і створили Організацію українських націоналістів, що поставила собі за мету відновити Українську державу за допомогою всіх доступних методів. Керівником ОУН був полковник української армії Є. Коновалець. ОУН була найбільшою підпільною українською структурою, що мала домінуючий вплив на молодь. Напередодні Другої світової війни ОУН нараховувала 20 тис. осіб. З огляду на те, що політична ситуація в Польщі впродовж 1920–30 років була напруженою, це призвело до її ослаблення і швидкої загибелі.

На території Буковини і українських придунайських землях рух спротиву українців спрямовувався проти румунської окупаційної влади, що форсовано проводила асиміляційну політику. Тут також визвольна діяльність здійснювалася як легальними, так і підпільними методами, хоча вона не набрала таких масштабів, як у Галичині та Волині.

Українці, які попали під контроль Чехословаччини перебували в найбільш сприятливому політичному становищі. Позиція Праги була ліберальною щодо українців, тому український рух носив поміркований характер. Суспільно-політичною течією, що пропагувала ідею єдності закарпатських українців з усім українським народом, були народовці (українофіли). Їхня діяльність

була спрямована на піднесення української національної свідомості серед мешканців Закарпаття.

Таким чином, у міжвоєнний період українські землі були роз'єднані між чотирма державами, що ускладнило для українського визвольного руху завдання визволити українські землі та створити Українську державу. Незважаючи на це, різні українські структури здійснювали діяльність у цьому напрямку. Однією з найдієвіших тодішніх організацій була ОУН, яка проводила визвольну боротьбу не лише на землях Західної України, але й робила намагання поширити її на Наддніпрянщину. Водночас, активно здійснювалася діяльність на міжнародній арені. ОУН, як структура поневоленого народу, який не мав сил для самостійного визволення, довелося шукати підтримку для визвольної боротьби в інших країн. З огляду на це, ОУН пробувала встановити відносини з урядами таких провідних держав: Великої Британії, Італії, Німеччини, США, Франції, Японії.

Різні країни вбачали власне вирішення українського питання, що являлося одним із дестабілізуючих чинників тодішнього політичного життя Європи [17, с. 111–119]. Велика Британія, Франція, частково США прагнули зберегти статус-кво або використати Україну як геополітичний чинник у своїй дипломатичній грі між СРСР та Німеччиною, тому не зважали на українців, як на самостійний політичний чинник. Німеччина була ревізіоністською країною, а тому прагнула використати в своїх інтересах визвольні рухи різних народів. Подібно ж Італія та Японія прагнули територіальних змін у світі. Через це ОУН налагодила відносини з державними і військовими структурами ревізіоністських країн. Зв'язки з Німеччиною пояснюються тим, що не було інших сил, які могли б надати українському визвольному руху підтримку в боротьбі з СРСР. Водночас у керівництві ОУН існували застереження щодо доброзичливості цих країн. Дозвіл Німеччини на окупацію Угорщиною Карпатської України та передача СРСР Галичини і Волині стали для ОУН наочним підтвердженням правильності власної позиції.

Розгортання масової національно-визвольної боротьби в 40–50 рр. ХХ ст. Всупереч несприятливим політичним обставинам українці використовували будь-які ситуації, щоб створити державу. Тож, коли розпалася Чехословаччина, постала Карпато-Українська держава. Допомогу в її творенні надали сотні українців, що масово приїжджали на Закарпаття з інших регіонів України, зокрема, члени ОУН. Молодій державі, яка ще не мала сформованої, добре озброєної та вишколеної армії довелося протистояти збройній інтервенції Угорщини. Незважаючи на явну перевагу агресора, захисники української самостійності показали героїчний опір. Проте, незважаючи на безкомпромісність боротьби, Угорщині вдалося окупувати Карпатську Україну. Карпатська Україна стала першою європейською державою, що вчинила збройний спротив країнам нацисько-фашистського блоку в Європі.

Виступаючи за зміну тогочасних державних кордонів, ОУН на початку Великої Вітчизняної війни підтримувала зв'язки зі спецслужбами Німеччини. При німецькій армії було сформовано дві українські військові частини – Нахтігаль і Роланд з членів ОУН-Б (ОУН у 1941 р. розпалась на дві організації ОУН на чолі з С. Бандерою та з А. Мельником). Водночас керівництво ОУН-Б проводило політику доконаних фактів. Після вступу німецьких військ в Україну 30 червня 1941 р. ОУН-Б ініціює Акт відновлення Української держави, творить уряд і місцеві адміністративні структури, міліцію та армію (подібні дії здійснювалися в Литві).

Німецька влада не очікувала таких рішучих дій від ОУН-Б, однак, виступила проти створення Української держави та розпочинає репресії. Арештовано прем'єр-міністра Я. Стецька, керівника ОУН С. Бандеру та проведено масові арешти активістів ОУН; заборонено створювати українські адміністративні установи. Тобто за допомогою політики доконаних фактів ОУН-Б виявила реальне ставлення нацистського керівництва до українського питання. Після цього ОУН-Б переходить до боротьби проти нацистської Німеччини, одночасно залишаючись на антирадянських позиціях.

Необхідно відзначити, що в тодішній час визвольну діяльність на українських землях проводила також ОУН-М, однак, на відміну від ОУН-Б, вона стояла на лояльних до Німеччини позиціях. З 1942 р. погляди провідних діячів цієї структури стали радикалізуватись, відтак німецька влада розпочинає репресії і проти цієї організації. ОУН-М поступалася ОУН-Б своєю чисельністю та активністю. З огляду на це, вона мала менший вплив на українські національно-визвольні процеси. Інші українські структури не проявляли активності.

ОУН-Б за досить короткий термін поширила свою діяльність на всю територію України, наполегливо створювала свої осередки на східноукраїнських землях. Тобто, в організовану боротьбу за Українську державність включалися як західні, так і східні українці. Діяльність здійснювалася підпільними методами, перш за все, пропагандистською роботою серед населення по відродженню національної свідомості. У 1942 р. ОУН-Б створює партизанські військові загони, які організовуються в Українську Повстанську Армію. З метою уникнення отаманщини, яка була характерною в період Української революції 1917–20-рр., в УПА були вліті (добровільно або силою) військові загони ОУН-М та формування Т. Боровця „Поліська Січ”. Тереном діяльності УПА була Галичина (в т.ч. Перемишлянщина, Лемківщина), Волинь (в т.ч. Холмщина та Берестейщина), Буковина, Закарпаття, Право-бережна Україна (Житомирщина, Київщина, Черкащина та ін.). Головними командирами УПА спочатку був Д. Клячківський, з 1943 р. по 1950 р. Роман Шухевич, а в 1950–1954 рр. Василь Кук (Р. Шухевич в 1943–1950 рр., а В. Кук в 1950–1954 рр. також очолювали Провід ОУН-Б на українських землях).

ОУН-Б і УПА зі зброєю в руках боролися проти німецької влади та радянських партизан. Цілі райони Волині та Галичини опинилися під повним або частковим контролем УПА; створювалася нова українська підпільна адміністрація. Також утворився третій фронт з польським рухом опору, який виступав проти встановлення української влади на західноукраїнських

етнічних землях. Це спричинило чисельні втрати двох визвольних рухів і страждання цивільного населення.

У 1944 р. з ініціативи ОУН-Б був створений підпільний уряд воюючої України – Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), що мав репрезентувати український визвольний рух на міжнародній арені та координувати визвольну боротьбу на українських землях. Президентом УГВР було обрано наддніпрянця проф. К. Осьмака.

Після повернення радянської влади на територію України ОУН-Б і УПА продовжували вести визвольну боротьбу. Керівництво українського визвольного руху реально оцінювало безперспективність власними силами здобути Українську державу, робилася ставка на можливість війни між західними демократіями і СРСР, зважаючи на ескалацію напруженості між ними. Через те, що конфлікт не виник одразу по закінченню війни з Німеччиною, керівництво руху спротиву почало зменшувати кількість повстанських загонів. Боротьба стала набирати рис збройного підпілля, де основне місце відводилося агітаційно-пропагандистській роботі. Відтак, у 1949 р. було демобілізовано УПА. Перед членами руху спротиву було поставлено завдання чинити опір радянській владі та готувати кадри і сили для слушного політичного моменту, коли можна буде підняти повстання проти радянської влади.

Радянський режим для ліквідації руху спротиву в Україні розпочинає проти нього тотальну війну: кинуті значні військові сили, здійснювались масові репресії й вивози до Сибіру учасників опору та його прихильників, проведено колективізацію, ліквідовано Українську греко-католицьку церкву тощо. До боротьби проти українського руху опору долучилася також комуністична влада Польщі, яка за допомогою депортації українців з власних етнічних земель, що увійшли в Польщу (акція „Вісла”), намагалася знищити самобутність українців. Ці дії комуністичної влади СРСР і Польщі призвели до розгрому українського збройного підпілля на початку 1950-х років. Потрібно відзначити, що Москві вдалося здолати організований спротив українців тільки після десятирічної

кровопролитної боротьби, яку вів український народ своїми власними силами, не маючи жодної допомоги з боку інших країн.

Здолавши організований спротив визвольних структур на території України, радянський режим зіткнувся з масовим опором українців вивезених у концентраційні табори ГУЛАГу. Потрапивши за колючий дріт, українські патріоти, загартовані підпіллям і партизанською боротьбою, в місцях заслання згуртували на боротьбу проти свавілля табірної адміністрації не лише українців, а й представників інших народів. Українські борці, на відміну від пересічного жителя СРСР, завдяки участі у збройній боротьбі мали активну громадянську позицію, були свідомі своїх прав, і, що найважливіше, були готовими ці права відстоювати і захищати. Із середини 40-х до середини 50-х рр. у системі ГУЛАГу відбулося майже півсотні повстань.

Ця боротьба, яку розпочали українські патріоти, не була марною. Вона привела до пробудження людської гідності в інших ув'язнених, був ліквідований терор карних злочинців над політичними в'язнями, було задоволено багато вимог в'язнів. Найголовніше те, що боротьба в'язнів спричинила кризу системи трудових таборів [27, с. 24].

Український визвольний рух 1940–1950-х рр. носив народний характер. Формування руху відбувалося за надзвичайно складних умов, йому доводилося самотійно протистояти водночас кільком могутнім іноземним силам. Незважаючи на те, що рух опору зазнав поразки, його боротьба не була марною. Адже народ, який не бореться за своє політичне, культурне, моральне і фізичне визволення, його ніколи не матиме і втратить себе як спільноту, як цілісність для історії і власної долі. Безпосередньо в ході боротьби у Західній Україні не було допущено голодомору, від нього була порятована значна частина голодуючого населення Східної України. Сповільнилась русифікація і радянізація. Радянська влада змушена була зберігати показову видимість українського політичного і культурного життя.

Дисидентський рух середини 1950–початку 1980-х рр.

Незважаючи на знищення радянським тоталітаризмом українського збройного підпілля ОУН-Б та УПА, український національно-визвольний рух продовжував діяти. У середині 50-х–на початку 60-х рр. зароджується нове його вираження, що отримало назву – дисидентський рух, який діяв до кінця 1980-х рр. Свою діяльність рух здійснював мирними, ненасильницькими методами, за допомогою направлення петицій, протестів, організації страйків, демонстрацій, поширення самвидаву тощо. Свої зусилля дисиденти спрямовували на захист прав людини, захист прав інших народів СРСР, боротьбу проти русифікації, за свободу віросповідання, національне відродження, незалежність України. Члени руху здійснювали діяльність як без організаційного оформлення, так і в складі певних структур (спілок, комітетів, об'єднань, гуртків), що діяли легально або підпільно. Зокрема, Українська робітничо-селянська спілка, Об'єднана партія визволення України, Український комітет, Український національний фронт. Дисидентство було загальноукраїнським явищем і виявлялося в усіх регіонах України; в дисидентському русі брали участь різні соціальні прошарки – інтелігенція, студенти, робітники та ін.

Важливим етапом діяльності було створення Української гельсінської групи в листопаді 1976 р., покликаної сприяти виконанню підписаної радянським керівництвом Гельсінської угоди щодо прав людини. Ця організація відзначалася сформованою організаційною структурою й чітко окресленою політичною програмою. Основним новим моментом цієї програми був перехід українських дисидентів на самостійницькі позиції. У 1976–79 рр. до групи вступило 39 осіб - це О. Бердник, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, В. Стус, М. Руденко, О. Тихий та ін.

Радянська влада не очікувала зростання опозиційних настроїв серед українства та й інших народів, однак, це не вплинуло на розгортання репресій проти дисидентського руху. Перші арешти діячів визвольного руху відбулися на початку 60-х рр. За ґрати потрапили Л. Лук'яненко, І. Кандиба, С. Вірун. Усім вільнодумцям

інкримінувалася „антирадянська націоналістична діяльність”. У серпні–вересні 1965 р. арештовано близько 20 осіб. Серед них – літературний критик І. Світличний, історик В. Мороз, художник П. Заливаха та ін. Третя велика хвиля масових ув’язнень провідних діячів національно-культурного відродження пройшла в 1972–73 рр. У подальшому арешти продовжували тривати, зокрема, в 1977–1980 роках за ґрати було кинуте діячів Української Гельсинської Групи. Поряд з арештами, радянська влада використовувала й інші репресивні методи, такі як: звільнення із займаної посади, виключення з навчальних закладів, цькування в пресі та на засіданнях різних професійних організацій, заборонялося друкувати твори опозиційних авторів та ін.

Українському дисидентському рухові не вдалося згуртувати під свої прапори значну кількість населення. За умов жорстокого тиску державного апарату ці рухи репрезентували активність нечисленної групи людей, які не могли протиставити режиму нічого, крім своїх ідей та власної мужності. Але їхня діяльність стала основою і поштовхом подальшої української національно-визвольної боротьби кінця 80 – початку 90-х рр.

Український національно-визвольний рух кінця 80–поч. 90-х рр. XX ст. Відновлення незалежності України. Період горбачовської „перебудови” посприяв піднесенню українського національно-визвольного руху. У цей час було звільнено з ув’язнення політичних в’язнів, що позитивно вплинуло на активізацію руху. Почали друкуватися документи, мемуари і художні твори, які викривали сталінські репресії, розкривалися „білі плями” нашої історії. Це мало велике значення у пробудженні українського суспільства від політичної летаргії. Відомості про трагічні сторінки історії України безпосередньо впливали на розгортання національно-визвольного руху.

В Україні почали з’являтися різноманітні групи і організації, спектр діяльності яких був різноманітний, однак, основним їхнім завданням було пропагувати і домагатися права українців на вільне самовираження. Так, у Києві виникає Український культуро-

логічний клуб, у Львові – Товариство Лева, при Київському університеті імені Т. Шевченка виникла студентська організація – „Громада”, на основі Української гельсинської групи сформувалася всеукраїнська організація – Українська гельсинська група, Товариство української мови імені Т. Шевченка та ін. З появою опозиційних до режиму структур з’являється мережа опозиційних видань, що починає впливати на громадську думку і рівень національної свідомості.

У національно-визвольну діяльність став включатися великий відсоток українських мешканців. З осені 1988 р. в Україні починають відбуватися масові мітинги, які стали потужним методом впливу на владний режим. Восени 1989 р. створилася масова громадська організація – Народний рух України, що об’єднала і згуртувала різноманітні групи і організації навколо ідеї українського суверенітету. Тим самим „керівна і спрямовуюча сила” СРСР в Україні була поставлена перед фактом існування поважної організованої політичної сили, з якою потрібно рахуватися.

Розгортання визвольного руху не проходило без серйозного тиску влади на його діяльність. Спектр вживання репресивних засобів був дуже широким – від відмови надати приміщення для літературних вечорів та зустрічей аж до побиття та короткотривалих арештів найактивніших членів або ж звільнення їх з місць праці чи навчання. Найпоширенішим засобом була офіційна кампанія у газетах, радіо, телебаченні з метою очорнення найактивніших опозиціонерів. Однак те, що принципово відрізняло кінець 1980-х від кінця 1960-х – початку 1980-х років, – це факт, що карні органи не вдавалися до нової хвилі масових арештів й ув’язнень.

Сильним поштовхом для поширення серед української громадськості визвольних позицій стали вибори до Верховної Ради СРСР (березень 1989 р.) та Верховної Ради УРСР (березень 1990 р.). На цих перших напіввільних виборах кандидатами в депутати були представники опозиції. Комуністична партія хоча й здобула

перемогу на них завдяки виборчим зловживанням та монопольному контролю над державними засобами масової інформації, однак, представники опозиції пройшли в обидва парламенти. Крім того, Компартія втратила великі міста та зазнала нещадної поразки в Галичині. З огляду на це, у Львові та в усіх населених пунктах Галичини був вивішений синьо-жовтий прапор. Національний прапор також був піднятий над будинком Київської міської ради. У Верховній раді утворилася опозиційна до влади група – „Народна Рада” (голова – І. Юхновський, чисельність 115–133 особи). Інтереси влади виражало об’єднання депутатів-комуністів, так звана „група 239”, лідером якої був О. Мороз.

Хоча „Народна Рада” становила меншість, їй не рідко вдавалося проводити свої рішення; „група 239” не відчувала себе цілком певно як перед лицем постійного тиску з низу, так і в результаті послаблення позицій партійної номенклатури у сусідніх республіках. За таких обставин „Народна Рада” домоглася прийняття доленосних для України законопроектів, „Декларації про державний суверенітет України”, про повернення всіх солдат-українців до України тощо.

Паралельно з парламентською боротьбою опозиції розпочалося формування політичних партій „знизу”. Впродовж 1990–1991 рр. в Україні виникло майже 20 опозиційних партій, однак, їхній вплив на політичне життя був незначним.

Активізація політичного життя зумовила стрімке зростання національної свідомості населення України. У різних організованих опозицією акціях брали участь сотні тисяч українських мешканців. Зокрема, в „живому ланцюгу” між Львовом і Києвом організованому РУХом 21 січня 1990 р. в річницю Акту злуки УНР і ЗУНР. Масовим був страйк-голодування студентів 2-16 жовтня 1990 р., який був підтриманий також масовими демонстраціями різних верств населення. Подібного масштабу відбувалися й інші акції.

Пізньою осінню 1990 р. Україну, як і весь Союз, захлиснула відворотна антиреформаторська акція, спрямована проти

національно-визвольних рухів республік СРСР. Комуністична більшість Верховної Ради ввела обмеження на проведення демонстрацій і прийняття рішень у парламенті. На вулиці були виведені військово-міліцейські патрулі. Почалися різноманітні провокації проти діячів визвольного руху. У Вільнюсі і Ризі комуністична влада застосувала військову силу для протидії сепаратистським настроям. В орбіті наступу влади на визвольні рухи в різних республіках СРСР відбувся всесоюзний референдум 17 березня 1991 р. щодо майбутнього Союзу. Керівних діячів комуністичної влади не задовольнили його оптимістичні результати, тому вони задля збереження існуючої тоталітарної системи здійснили спробу повернутися до політики насильства і терору.

З цією метою 19-21 серпня 1991 р. група найвищих керівних осіб СРСР (виконуючий обов'язки президента СРСР, прем'єр-міністр, голова КДБ, міністр внутрішніх справ, міністр оборони та ін.) здійснили спробу державного перевороту. Однак, вона виявилася надто пізньою: якщо у попередні десятиліття для подолання реформаторських настроїв досить було „верхівкового перевороту” чи заарештування декількох сотень опозиціонерів, то у серпні 1991 р. путчистам довелося мати справу з сотнями тисяч людей, які вийшли на вулиці у Москві та інших містах. Тож путч зазнав краху.

Комуністична партія України підтримала путчистів, контрольовані її представниками облвиконками (Дніпропетровський, Житомирський, Одеський, Миколаївський та ін.) і Кримська АРСР визнали владу путчистів, причому не під тиском, а за ідейними переконаннями [10, с. 404; 16, с. 606]. Голова Верховної Ради України Л. Кравчук намагався зберігати очікувальну позицію. Президія Верховної Ради, яку він очолював, більшість якої становили діячі Компартії, незважаючи на наполягання членів Народної Ради, навіть не висловили підтримки президентові Росії, який мужньо протистояв путчу. Однак, опозиція послідовно і рішуче виступила проти заколотників. Обласні ради народних

депутатів Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей прийняли рішення про недійсність указів путчистів на території їхніх областей. Розпочалася підготовка до всеукраїнського страйку.

Українські національно-визвольні сили перейшли в наступ по всій Україні. Результатом чого стало прийняття Президією Верховної Ради України заяви, що постанови заколотників є не правосильними на території України. А 24 серпня 1991 р. проголошено Акт про відновлення незалежності Української держави. Здійснено й інші заходи щодо захисту суверенітету України, тобто створення українських державних адміністративної і військової структур тощо. Першого грудня 1991 р. 90,3% українських громадян підтримали ідею незалежності України. Того ж дня було обрано і Президента України, яким став Л. Кравчук. Таким чином, на рубежі ХХ–ХХІ ст. було досягнуто мети українського національно-визвольного руху – відновлено політичну і державну незалежність України.

Помаранчева революція. На жаль, з відновленням незалежності в Україні процес побудови демократичної національної держави не набув послідовного характеру. Колишня колоніальна еліта, зберігшись при владі, спрямувала зусилля на гальмування українського національного відродження і державотворення, намагаючись зберегти колишні імперсько-радянські традиції. Влада відверто порушувала права громадян, принципи демократії, вільної економічної діяльності, відновилася русифікація, становище етнічних українців, по суті, зводилося до рівня національної меншини (і це в національній державі!).

У зв'язку із закінченням другого терміну президенства Л. Кучми, кандидатом на цю посаду влада визначила прем'єр-міністра В. Януковича. Кандидатом на пост президента від опозиції став В. Ющенко, який, на той час мав значну підтримку українського суспільства. На жаль, виборча президентська кампанія 2004 р. проходила з грубими порушеннями законодавства.

Були спроби фальсифікації результатів виборів та затягувався підрахунок голосів першого туру голосування, переможцем якого

став опозиційний кандидат – В. Ющенко, випередивши, за офіційними даними, провладного кандидата на декілька відсотків. Не вдалося уникнути фальсифікацій та порушень законодавства і в другому турі виборів, офіційну перемогу в якому здобув провладний кандидат. Опозиція відреагувала на такий результат виборів заявою, що вибори виграв їхній кандидат. Такої ж думки були і виборці, які підтримували опозиційного кандидата В. Ющенко. Вони виступили проти фальсифікацій результатів виборів.

Одразу на другий день після другого туру виборів розпочалися протестні акції на Майдані Незалежності, на Хрещатику був встановлений наметовий табір. Досить швидко чисельність учасників досягла декілька сот тисяч осіб. Опозиція розпочала блокувати урядові будинки – Адміністрацію Президента, будинок Кабінету Міністрів. Протестні дії швидко поширилися по всій території України. Місцеві ради депутатів різних рівнів з багатьох міст і регіонів України заявили про визнання Президентом України Віктора Ющенка. На бік опозиції почали переходити міліція, армія, служба безпеки. Владний режим не очікував такого розвитку подій, був паралізований, хоча виношував ідею застосувати зброю проти протестуючих. Однак, розмах революційних дій суспільства і тиск міжнародної спільноти заставили його відмовитися від будь-яких силових заходів розв'язання проблеми.

У тій ситуації Верховна Рада і Верховний суд визнали другий тур виборів фальсифікованим. Було вирішено провести переголосування, в результаті якого більшість українців вибрали Президентом України В. Ющенка. Невдовзі його обрання було визнано законним Верховним судом і він у кінці січня 2005 р. приступив до виконання обов'язків Президента України. Тим самим українське суспільство здобуло перемогу над авторитарним владним режимом.

Всі ці події, пов'язані з відстоюванням права українців на свободу, демократію і вільний розвиток, увійшли в історію під

назвою Помаранчева революція. Ця революція для України і українського суспільства стала завершальним етапом революційних подій кінця 1980 – х на початку 1990-х років. На відміну від інших країн Східної та Південно-Східної Європи лише в цей час в Україні від влади було усунуто колишню радянську номенклатуру. Тобто, лише після помаранчевої революції, існуюча форма державності стала наповнюватися українським змістом.

Український національно-визвольний рух являється одним з найгероїчніших та найінтенсивніших рухів світової історії. Українській спільноті довелося скласти багато жертв, вести довготривалу боротьбу із завойовниками української землі, що дало можливість їй вижити, незважаючи на військову могутність та антиукраїнську асиміляційну політику різних окупаційних режимів і врешті решт здобути вимріяну і виборену незалежність – відновити Українську державу.

Запитання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття національно-визвольний рух. Особливості українського національно-визвольного руху.
2. Назвіть причини та наслідки Української національної революції середини XVII.
3. Які особливості українського національного руху в XIX ст.?
4. Поясніть причини поразки української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Уроки революції.
5. Які особливості українського національно-визвольного руху в другій половині XX ст.?

Список літератури

1. *Баган О.* Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич: Відродження, 1994. – 188 с.
2. *Баран В.К.* Україна після Сталіна: Нарис історії. 1953–1985 рр. – Львів: МП „Свобода”, 1992. – 134 с.

3. *Винорчук Т.* Український національний рух в контексті визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи (кін. ХІХ – 1920 р.): компаративний аналіз. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 /Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2002. – 17 с.
4. *Герасименко Т. С.* Українська революція: соціалістичний міф та історична реальність //Українська революція: 1917 – п. 1918 рр. (проблеми, пошуки, узагальнення). – Запоріжжя, 1998. – С. 119 – 156.
5. *Голубицький О., Кулик В.* Український політичний рух на Надніпрянщині кінець ХІХ – початок ХХ ст.: Дослідження. – К.: Смолоскип, 1996. – 124 с.
6. *Гуржій О. І., Чухліб Т. В.* Україна крізь віки: В 15 т. /НАН України; Інститут археології /В. А. Смолій (ред.) – К.: Альтернативи, 1998. Т. 8 : Гетьманська Україна. – 303с.
7. *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної Української нації ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
8. *Грушевський М.* Культурно-національний рух в ХVІ–ХVІІ віці /Грушевський М. Духовна Україна (Збірник творів) Упорядкування та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. – К.: „Либідь”, 1994. – С.136–255.
9. *Дорошенко Д.* Історія України: 1917 – 1923 рр.: В 2 Т. – К.: Глобус, 2002. – Т. 1. – 351 с.
10. *Зайцев Ю. Д., Ісаєвич Я. Д., Грицак Я. Й., Баран В., Войтович Л.* Історія України: Підруч. для студ. вищ. навч. закл. /Юрій Сливка (відп.ред.). – 3 вид., перероб. і доп. – Л. : Світ, 2002. – 520с.
11. *Історія України: Посібник для студ. вищ. техн. навч. закладів* /Григорій Дмитрович Темко (ред.), Леонід Сидорович Тупчієнко (ред.). – К.: Видавничий центр „Академія”, 2001. – 479с.
12. *Кентій А. В* Українська військова організація (УВО) у 1920–28 рр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – 80 с.
13. *Крип'якевич І. П* Історія України. – Львів: Світ, 1990. – 520 с.

14. *Крип'якевич І. П.* Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984. – 203 с.
15. *Лановик Б. Д., Лазарович М. В.* Історія України: Навчальний посібник. – К., 2001. – 698 с.
16. *Литвин В. М., Мордвішев В. М., Слюсаренко А. Г.* Історія України: навч. посіб. – К.: Знання-Прес, 2001. – 631 с.
17. *Луцюк Л., Кордан Б.* Англо-американські держави і українське питання //Український історичний журнал. – 1992. – № 2. – С. 111–119.
18. *Мірчук П.* Нарис історії ОУН. – Мюнхен: Українська видавнича спілка, 1968. – Т. 1: 1920–1939 роки. – 633 с.
19. *Мірчук П.* УПА (1942–52pp.). – Мюнхен: CICERO, 1953. – 319 с.
20. *Науменко О.* „Прізнаніє Америкі”, або злочин шукає політичного притулку //Політика і культура. – 2003. – № 45. – С. 30 – 31.
21. *Патриляк І.* Легіони українських націоналістів (1941–1942): історія виникнення та діяльність. – К.: Знання, 1999. – 68 с.
22. *Петлюра С.* Статті. Листи. Документи /В. Сергійчук. – К., 1999. – 625 с.
23. *Русначенко А. М.* Національно- визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 1998. – 720с.
24. *Сарбей В. Г.* Національне відродження України. – К.: Альтернативи, 1999. – 187 с.
25. *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення – К.: Альтернативи, 1999. – 107 с.
26. *Україна крізь віки: В 15 т. В. А. Смолій (ред.)* – К., 1998. Т. 7: Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). – 351с.
27. *Холодний В.* Повстанський рух у таборах ГУЛАГУ (кінець 40-х – початок 50-х років) //Українці в Архіпелазі Гулаг: Матеріали ювілейної наук. Конф. в Чернівцях 13-14 червня

1998 року, присв. 45-й річниці повстання в Третьому каторжному таборі міста Норильська та початку масової депортації буковинців. – Чернівці, 1998. – С. 16 – 24.

4. ДЕРЖАВОТВОРЧІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

4.1. Найдавніші державні утворення на території України.

Археологічні розкопки, окремі писемні джерела свідчать, що серед народів, які колись населяли українську землю, першими на шлях державотворення в середині I тисячоліття до н.е. виступили кочові племена Північного Причорномор'я – киммерійці, скіфи, сармати та ін. Ось чому з державних утворень саме цих народів, які хоч не мають прямого генетичного відношення до українців, але вплинули на українське державотворення, ми починаємо висвітлення проблеми зародження і розвитку державотворчих процесів на території України.

Кіммерія (IX–VII ст. до н.е.) займала велику територію від Дністра до Дону, частину північного Криму, Таманський та Керченський півострови. Столицею Кіммерії було м. Кіммерік, розташоване в Криму, в районі Керченської протоки. Державою управляли царі, що вийшли з родової і племінної знаті. Царям і знаті належала вся повнота влади в державі, яка була рабовласницькою. Кіммерія була досить агресивною державою. Царі здійснювали походи на Близький Схід – в Ассирію, Урарту. Держава розпалась внаслідок вторгнення в VII ст. до н.е. скіфів.

Таврика Майже одночасно з Кіммерією на півдні Криму існувала держава таврів (IX–I ст. до н.е.). Була рабовласницькою. Влада належала родовій аристократії. Таври воювали з грецькими містами-державами. В II ст. до н.е. її підкорив цар Понту Мітрідат VI Євпатор. Потім вона попала під владу Риму, а в середні віки таври були винищені або частково асимільовані татарами.

Скіфія. В VII ст. до н.е. скіфи захопили територію між Доном, Дунаєм і Дніпром та частину Криму та утворили могутній

племінний союз. Керували царські скіфи, які вважали інших скіфів своїми рабами. Жили вони на лівому березі нижньої течії Дніпра, аж до Азовського моря і нижнього Дону, а також у степовому Криму. На правому березі нижнього Дніпра мешкали скіфикошовики, між Інгулом і Дніпром разом з кочівниками жили скіфоземлероби. У басейні Південного Бугу поблизу грецького міста Ольвія знаходилися еліно-скіфи. Нарешті на північ від царських скіфів (у степовій смузі України) розташовувалися скіфохлібороби (орачі). Називали цей племінний союз Вел. Скіфією або Скіфією.

У VII–VI ст. до н. е. починається розклад родового ладу і в VI–IV ст. до н. е. відбувається поступово становлення класового суспільства та формується рабовласницька держава. Саме в цей час (IV ст. до н. е.) цар Атей захопив владу, усунувши інших царів. Столиця була на Дніпрі (Кам'янське городище поблизу Нікополя), згодом у Криму Неаполь Скіфський. Влада царів була спадковою, сильною і деспотичною. Існувало уявлення про божественне походження царського роду. Царі також виконували судові і жрецькі функції.

Сарматія. (III ст. до н. е. – III ст. н. е.) У III ст. до н. е. під тиском войовничих кочових племен сарматів Велика Скіфія розпадається. У Криму Мала Скіфія проіснувала до II – початку III ст. н. е. Сармати – це комплексна назва ряду племен: роксолани, язиги, алани, сіраки, аорси, були іраномовними, так як і скіфи. Жили між Доном і Дніпром. Головним політичним центром було м. Танаїс, розташоване в гирлі Дону. Сарматія була рабовласницькою державою, керованою царями (племінний лад тримався досить стійко і в своєму політичному розвитку вони не перейшли від племінних об'єднань до утворення держави). Сармати постійно вели завойовницькі війни, тримали в покорі сусідні племена (в т. ч. племена зарубинецької культури Середнього Дніпра, яка вважається найдавнішою слов'янською культурою). Спочатку їх розбили готи, а в другій половині IV ст. остаточно завоювали гуни.

Грецькі міста-держави. Перше поселення грецьких колоністів з'явилося ще в VII ст. до н. е. на о. Березань поблизу

гирла Дніпра. Згодом були засновані Ольвія, Феодосія, Пантікапей, Херсонес, Тіра та інші міста. Розквіт грецьких міст припадає на V–IV ст. до н.е., після чого починається їхній занепад.

Державний лад грецьких міст Північного Причорномор'я ґрунтувався на тих же засадах, що й політичний устрій античних полісів Греції. За формою правління це були рабовласницькі демократичні або аристократичні республіки. Вищим органом влади були народні збори, в яких брали участь лише повноправні громадяни, які вирішували всі питання, обирали посадовців, контролювали їхню діяльність.

Значну роль в управлінні відігравала також Рада міста, яка обиралася народними зборами і була постійним виконавчим органом влади. Вона готувала рішення народних зборів, підбирала кандидатів на виборчі посади, контролювала діяльність виборних посадових осіб.

Третьою ланкою управління грецьких міст були виборчі колегії – магістратури. Вони опікувалися фінансами, роботою судових установ, військовими справами. Найбільш впливовими була рада архонтів, яка керувала іншими колегіями і могла скликати в разі потреби народні збори.

На початку V ст. до н.е. завдяки об'єднанню кількох грецьких міст у районі сучасної Керченської протоки утворилося Боспорське царство. До нього увійшли: Фанагорія, Гермонасса, Феодосія, Пантікапей. Міста зберігали певну самостійність, а деякі і демократичний устрій. Також до складу держави увійшли землі, заселені численними місцевими племенами (синди, торети, псеси та ін.). На початку 1 ст. попали під владу понтійського царя, потім Риму, готів. Завершального удару Боспорському царству завдали гуни. З VI ст. Боспор увійшов до складу Візантії і припинив своє існування. Державою правили архонти Пантікапея, проголошені згодом царями з необмеженою владою. Разом з цим, і міста, і місцеві племена почали втрачати колишню самостійність й у перших століттях нашої ери управління найважливішими

областями й містами країни стало доручатися царським намісникам.

Гетика. В III ст. у Північне Причорномор'я вторглися готи відтіснивши сарматів за Дон, зруйнувавши грецькі міста-держави Ольвію і Тіру, підкорили своїй владі населення Криму. Тут, у степовому Причорномор'ї, виникає нове державне утворення – Готське королівство або Гетика (Рейхготланд). Столицею було так зване „Дніпрове місто”, яке знаходилося поблизу одного з порогів Дніпра (неподалік від нинішньої станції Башмачка Запорізької обл.). Здійснювали військову експансію на Балкани і Малу Азію. В кінці IV ст. почалася невдала війна з антами. У 375 р. були розгромлені гунами, які підтримали антів. Держава занепала, більша частина готів перейшла в наддунайські землі, менша – залишилася на території Кримського півострова.

Держава гунів. Називають першою „імперією” кочовиків-скотарів. Після перемоги над готами невдовзі захопили величезні території від Дону до Дунаю. Зруйнували грецькі міста в Причорномор'ї, підкорили племена готів, аланів, слов'ян. За правління Атіли (сер. V ст.) держава гунів контролювала територію від Рейну до Волги. Після поразки в Каталаунській битві 451 р. держава гунів розпалась.

Ці вище названі держави не були українськими, але значною мірою вплинули на процеси зародження, формування і розвитку майбутньої української держави.

4.2. Княжий період українського державотворення

У IV ст. виник державний союз слов'янських племен – антів. Перша згадка про них – у 375 р., остання – у 602 р. Анти являли собою частину слов'ян-венедів, що проживали між Дніпром і Дністром і далі на схід від Дніпра. Управління державою було в компетенції народних зборів, де вирішували всі справи. Влада в державі належала талановитим полководцям чи князям, авторитет яких був визнаний в народі. Антські князі мали при собі раду

племінних старійшин, а при розв'язанні важливіших питань скликали віче всіх антів. Лад антів називають військовою демократією тому, що в нього були наявні якості, властиві суспільному самоврядуванню і, водночас, – елементи державного ладу. У результаті посилення соціальної диференціації в союзах слов'янських племен усе більше зміцнювалася державно-правова основа, що зумовлювало поглиблення класового поділу суспільства і утворення держави. На початку VII ст. державне утворення розпадається.

З VII ст. виникають союзи племен, найбільші з яких – дулібський та полянський. У процесі подальшої консолідації у VIII–IX ст. виникають своєрідні „надсоюзи”, що стають державними утвореннями. Полянський племінний союз (або Київська земля), який найбільш інтенсивно розвивався в VIII–IX ст., став охоплювати значну територію, в подальшому Київського, Чернігівського і Переяславського князівств.

Формування та суспільно-політичний лад Київської Русі.

Утворення Київської Русі пов'язується з приєднанням до Києва Новгороду в 882 р.

У період правління князя Олега до Київської Русі були приєднані древляни, сіверяни, радимичі, за князя Ігоря – уличі, тиверці і знову древляни, які відокремилися після смерті Олега. Князі Святослав і Володимир здійснили походи на в'ятичів. Князь Ярослав повернув усі етнічні землі на заході.

Відтак, наприкінці XI ст. територія Київської Русі простягалася від південних берегів Ладозького і Онезького озер до середньої течії Дніпра, а на заході - до Карпат, Прута і пониззя Дунаю. З другої половини XI ст. розпочалися процеси політичної роздробленості. Територія держави охоплювала величезний простір, але кількість людей була невеликою (на початку XI ст. територія Київської держави складала 1,1 тис. квадратних кілометрів, населення – близько 4,5 млн осіб).

На чолі держави стояв великий князь Київський. Світлі князі Київської Русі належали до одного роду Рюриковичів – адже

місцеві племінні династії зникли дуже рано. Князі спирались на силу своїх дружин і зброєю підтримували авторитет влади. Із запровадженням християнства поширюється погляд на божественне походження княжої влади. Порядок переходу княжої влади не регламентувався жодними нормами. Перші київські князі мали необмежену владу. Джерелом їхньої могутності були одноосібна влада та військова сила. Їх називали великими князями, проте це не був офіційний титул, як згодом у Литві.

При князях існувала боярська дума (рада), що виконувала функції співробітництва з князем. Спочатку дума складалась з представників княжої дружини, які допомагали князю керувати державою. Згодом до ради увійшли „кращі люди” з визначних боярських родин. Дума не стала постійним дорадчим органом, хоча князі зважали на неї.

Вважаючи всю Руську землю як своєрідну власність, князі все ж зважали на думку громади, що була представлена вічем. Постійного складу віче не мало, сходилися на нього люди, які були поблизу. Скликалось князем або провідниками громади. Голосували окриками. Вирішувало віче різноманітні справи: обирало нового князя, складало з князем угоду, схвалювало рішення князя, висловлювало думки щодо управління, суду тощо. Із зміцненням княжої влади наприкінці X – у першій половині XI ст. віче занепало, але відновилося у другій половині XI ст., коли почалася боротьба за владу.

З розвитком і розширенням держави князь не міг виконувати усю повноту військової і адміністративної влади, тому мусив спиратися на допомогу призначених військових начальників, адміністраторів і судів. Поряд з княжою дружиною існувало народне ополчення, на чолі якого стояв тисяцький – призначений князем. Тисяцький мав титул воєводи і був начальником певної військової округи. Тисяча поділялася на сотні, десятки – очолювали соцькі і десяцькі.

Княжа дружина й урядовці Київської Русі – це невеличка верства населення. Основну масу становила так звана земська

людність, громада. До її верхівки входили земські бояри („кращі люди”). Це була родова аристократія. Решта людності розпадалася на родових міщан і селянство. Міщани, прості люди, були рівними у правовому відношенні з боярами, брали участь у вічах. Але різниця в економічному відношенні була помітна. Селяни називалися смердами і були вільними хліборобами. Ще були безземельні і залежні селяни, яких називали закупами. Вони були юридично вільними, але могли втратити волю через борги. Подібне становище мали рядовичі. Існували невольні люди – холопи, або раби. Із введенням християнства з’явилися верстви людей церковних – духовенство і прислужники.

Існувало власне законодавство, ще з часів князя Олега, згодом – „Руська правда”. Була своя фінансова система. Державні доходи передусім становила данина з населення – хліборобське господарство, торгові сплати, судові доходи і натуральні повинності селян на потреби держави. Всіма доходами розпоряджався князь. Існувала на Русі власна монетна система, її основою була гривня. Карбувати монету став Володимир.

Галицько-Волинська держава. У 30-х рр. XII ст. у Київській Русі настав період феодальної роздробленості. Виникло більше десятка великих феодальних князівств і земель. Київська Русь перетворилася у федерацію окремих князівств, які підтримували між собою економічні і культурні зв’язки. Спадкоємицею традицій Київської Русі стала Галицько-Волинська держава, що утворилася в результаті об’єднання Галицького і Володимиро-Волинського князівств у 1199 р. Столицею князівства були міста Галич, Холм, Львів. Галицько-Волинська держава була найбільшою і наймогутнішою з усіх тодішніх удільних князівств. У період своєї могутності обіймала $\frac{9}{10}$, а під кінець існування $\frac{3}{4}$ залюднених просторів України. Ця держава об’єднала в своєму складі виключно етнічні українські землі.

На чолі держави був князь, якому належала найвища влада. Він мав право приймати законодавчі акти, здійснювати поточне управління. Він володів судовими повноваженнями, а також правом

збирання податків, карбування монет. Князь розпоряджався казною, визначав митні збори, очолював військо, займався зовнішньою політикою, призначав єпископа, після чого він посвячувався київським митрополитом. Вживався титул „руський король”.

Однак, зосередити всю повноту влади в своїх руках князь не міг, бо досить сильним було боярство. У першій чверті XIV ст. була створена боярська рада, до якої входили знатні бояри-землевласники, галицький єпископ, суддя княжого двору, деякі воєводи і намісники. Боярська рада формально не була вищим органом влади, але відігравала значну роль у політичному житті.

У Галицько-Волинському князівстві була поширена система місцевого самоуправління. Містами управляли призначені князем тисяцькі і посадники, в руках яких поєднувалися адміністративна, військова і судова влада. Територія князівства поділялася на волості, якими управляли призначені князем волостителі. Існувала княжа дружина і народне ополчення.

У 1349 р. Польща захопила Галичину, 1377 – частину Західної Волині (Холм і Белз), Литва – Волинь.

Причини занепаду державності Київської Русі та Галицько-Волинської держави. Причинами роздробленості Київської Русі є такі:

1. Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення. Поряд із слов'янами на території Русі проживало 20 народів. Так, на півночі та північному сході жили чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні – печеніги, половці, торки, каракалпаки, на північному заході – литва і ятвяги. Надто складно було керувати такою територією, а механічно приєднані землі створювали додаткові відцентрові сили.

2. Зростання великого землеволодіння, розвиток продуктивних сил, утвердження феодальних відносин, що посилювало владу місцевих бояр і князів, створило умови для формування економічної і політичної незалежності окремих давньоруських земель.

3. Відсутність механізму чіткої спадкоємності влади. Спочатку домінував принцип горизонтальної спадкоємності князівської влади (від старшого брата до молодшого, а після смерті старшого покоління – від сина старшого брата до наступного за віком). Наприкінці XI ст. діяв вертикальний принцип: від батька до сина.

4. Зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торговельного центру. Наприкінці XI ст. половці перерізували торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів. Хрестові походи відкрили для західноєвропейських держав шлях на Схід безпосередньо, зв'язали Західну Європу з Малою Азією, Візантією. Внаслідок цього, Київ залишився поза основними торговельними шляхами. Це сприяло занепаду Києва. Дедалі серйозніше заявляють про себе Чернігів, Галич, Володимир-на-Клязьмі, Новгород, Смоленськ, Полоцьк.

5. Посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.), монголо-татарська навала.

Період феодальної роздробленості – закономірний етап у розвитку суспільства, адже роздробленість – не особливість Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція.

Причини занепаду Галицько-Волинської держави: 1) припинення княжої династії; 2) боротьба із Золотою Ордою.

Отже, в понад п'ятсотлітньому (860 – 1349 рр.) існуванні Київської Русі можна виділити два етапи: київський (860 – 1240 рр.) і галицько-волинський (до 1349 р).

На думку багатьох сучасних українських істориків у Київській Русі одночасно відбувався процес етногенезу трьох народів – українців (на території Київської, Чернігівської, Переяславської, Волинської, Галицької земель), росіян (Володимиро-Суздальська, Новгородська, Псковська, Смоленська, Рязанська землі), білорусів (Полоцька, Мінська, Туровська землі).

Водночас слід зазначити, що українці мають більше підстав, щоб претендувати на історичну спадщину Київської Русі. Адже головний осередок цієї держави сформувався на території сучасної

України з Києвом у центрі. Навколо Києва об'єднувались слов'янські племена, і він став столицею держави. Заснували цю державу ті, хто здавна проживав на цих землях у VI–VIII ст. – це полянсько-антська народність, яка була генетичним ядром майбутньої української нації і називалася „Руссю”.

Отже, український народ першим створив державу, що, поширюючись на північ, об'єднала слов'янські народи Східної Європи. А за середньою Наддніпряниною раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилася назва „Україна”, якою пізніше XVII ст. стали позначати етнічну територію українського народу.

Відомо, що в XI ст. відокремився білоруський народ, який створив свою державу зі столицею в Полоцьку, де схрещувалися східнослов'янські елементи з балтійськими племенами, а в XII ст. починає складатись Московська держава, на основі Суздальських і Ростовських земель, що входили раніше до складу Чернігівського та Переяславського князівств Київської Русі.

Отже, українці мають незаперечні пріоритети щодо історичної спадщини Київської Русі, хоча вона також є надбанням двох інших східнослов'янських народів – російського і білоруського.

Україна в складі Великого Литовського князівства. У складі Литви Україна втратила самостійність. Руські князівства стали литовською провінцією, хоча українці користувалися рівними з литовцями правами. Українські і білоруські князі і бояри брали участь у великокняжій раді; деякі з них обіймали найвищі посади в державній адміністрації та війську, користувалися рівними з литовцями привілеями. Церковнослов'янська мова з домішкою української визнавалася державною мовою. Православна церква посідала привілейоване становище тощо.

Водночас із входженням українських земель до складу Великого князівства Литовського відбулися суттєві зміни у державній структурі. По-перше, державна влада сконцентрувалася в руках великого литовського князя і була майже необмеженою. Місцеві князі виступали тільки дорадниками і виконавцями його волі. По-друге, великий князь розпоряджався всіма військовими

силами й матеріальними засобами держави. Землю міг одержати лише той, хто виконував військові обов'язки. По-третє, хоч українські землі і користувалися самоуправлінням, проте воно поширювалося тільки на господарські відносини, суд, релігію, але в жодному випадку не на державну адміністрацію. По-четверте, литовський князь Ольгерд усунув у головних українських центрах українських князів і замість них призначив намісниками своїх синів і родичів. Згодом була ліквідована і сама автономія князівств. Ще більше ускладнилось становище українських земель після Люблінської унії.

Період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського характеризується як позитивне явище, як період відродження перерваних раніше процесів українського державотворення, однак, незважаючи на певну автономію українських земель у складі Великого князівства Литовського, останнє за своїм характером ніколи не було литовсько-руською, а тим більше українською державою.

Ліквідація великим князем Казимиром Київського князівства в 1471 р. призвела до остаточної втрати української державності. Після ліквідації Київського князівства на етнічній українській території створювалися державні інституції тих країн, до складу яких входили українські землі: Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Угорщини, Молдавії.

4.3 Козацький період українського державотворення

Запорізька козацька республіка. Запорізька Січ була продовжувачем державотворчої традиції українського народу, яка перервалася після сходження з політичної арени Галицько-Волинського та Київського князівств. Безперечно, Запорізька Січ не була державою в повному розумінні цього слова, але мала стільки виражених ознак державності, що її цілком справедливо називають козацькою республікою.

Виникнення Запорозької Січі – громадсько-політичної і військової організації українського козацтва, яка склалася в пониззі Дніпра наприкінці XV – поч. XVI ст., пов'язане, з одного боку, посиленням гніту польських і литовських феодалів, які, колонізуючи землі Київщини, Переяславщини, Канівщини, підкоряли собі і місцеве населення, яке, рятуючись від поневолення, втікало вниз по Дніпру; а з другого – у зв'язку з потребою Подніпров'я і всієї України боронитися від набігів з Криму татарських орд. Це змушувало козаків (вільних людей) об'єднуватися, створювати укріплення – городки, засіки („січі”) і зі зброєю в руках захищати свою свободу, відбивати навали татарських набігів. З часом розрізнені січі об'єдналися в єдину військово-політичну організацію, що одержала назву Запорізька Січ.

У військовому відношенні Січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному - на 5–10 паланок. Курінь – житло і самостійна частина війська, паланка – невеличка фортеця і певна частина території Запорозької Січі.

Доступ на Січ був вільним, за власним бажанням козак вибирав курінь і йому давали нове ім'я. Військо поділялося на січових і волосних козаків. Перші – люди не жонаті, „лицарство”. Інші, сімейні козаки, не мали права проживати на території Січі і селилися на її околицях, займалися хліборобством, скотарством, торгівлею, ремеслами і промислами.

Вищим, так би мовити законодавчим, органом влади Запорозької Січі була загальна рада (коло), брати в якій мали право всі без винятку козаки. На ній вирішували всі найважливіші питання Січі: встановлення військового устрою, обрання старшини, вирішення питань війни і миру, ведення переговорів з іншими країнами, розподіл земельних угідь тощо. Нерідко козацька рада виступала як вища судова інстанція. За традицією козацькі ради, як правило, збиралися щороку 1 січня для переобрання кошового отамана і старшини.

Вища виконавча влада на Січі належала Кошу в особі кошового отамана. Обраний загальною військовою радою Кіш, керуючись її рішенням, втілював в життя основні напрямки політики Запорізької Січі в межах її „вольностей”. Не було письмово регламентовано повноважень між радою і кошем. Кіш – кошовий отаман і кошова старшина – суддя, осавул, писар. Кошовому отаману належала військова, адміністративна і судова влада. Другою особою був військовий суддя, військову документацію вів писар, реалізацію рішень, ухвалених кошовим отаманом чи військовою радою, здійснював осавул, а на випадок війни – й обозний, що відав боєприпасами і провіантом.

Особливе місце в житті товариства відводилося курінному отаману – начальнику куреня, своєрідного козацького земляцтва. Обирався на курінній раді. Він приймав до куреня нових козаків, розпоряджався куреневим майном.

Республіканська форма правління, участь широких кіл козацтва у вирішенні практично всіх господарських і суспільних питань перетворили Запорізьку Січ на стійкий політичний організм. У інших суспільних формах і при тій історичній ситуації (оточення ворогами) Січ вижити не змогла б. Життєдіяльність її забезпечувалась відносною внутрішньою стабільністю та громадською злагодою.

На українських землях не було практично жодної сфери життя, яка б залишилася поза увагою Коша війська Запорізького. Він матеріально підтримував діяльність міських братств та навчальних закладів, фінансував просвітницьку роботу православних церков і монастирів. Захист українських земель від посягань інтервентів, захист православної віри, суб'єкт міжнародної діяльності, своєрідний центр визвольного руху – характерні ознаки Запорізької Січі. Це була своєрідна суспільна організація, яка за своїм змістом була спрямована проти феодальних порядків. Вона вражала сучасників своїм демократизмом. Багаторічне існування Запорізької Січі становило наступний етап формування української етнічної державності.

Нове державне утворення, створене вперше у вітчизняній історії простим народом, докорінно відрізнялося від більшості тогочасних держав. У Запорізькій Січі не було ані феодальної власності на землю, ані кріпацтва, ані поділу людей на стани. Замість феодального примусу, що панував на волості, на Січі, за ініціативою самих козаків, утвердився принцип використання найманої праці, що безпосередньо сприяло розвитку більш прогресивних буржуазних відносин. Було започатковано той державний організм, який згодом знайшов свій подальший розвиток і найбільш повне державне виявлення в наступну історичну добу – період Хмельниччини.

Українська козацька держава. Гетьманщина. На початку XVII ст. тогочасна інтелігенція не підготувала основ державності і не вмiла мислити державними категорiями. Тому державотворчі концепції створювалися під час війни. Велику роль у процесі відродження української державності відігравала особиста постать гетьмана Б. Хмельницького.

Б. Хмельницький, по-перше, чітко вказував на право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання, по-друге, виступив за утворення такої держави; по-третє, гетьман сформував положення про соборність Української держави; по-четверте, Б. Хмельницький розглядав утворену Українську державу як спадкоємницю Київської Русі. Тобто він був творцем Української національної держави.

Українська козацька держава періоду Б. Хмельницького була повноцінною, з усіма характерними для будь-якої держави ознаками. Вона була республікою.

Перша ознака – політична влада. Вона перебувала в руках козацької старшини – нової генерації української панівної верстви. На її чолі був гетьман, обраний військовою радою в Запоріжжі на невизначений строк. Він здійснював керівництво військовими силами, очолював старшинську адміністрацію, визначав напрями внутрішньої політики, проводив переговори чи листування з урядами іноземних держав. Гетьман мав право переглядати рішення

Генерального суду. Проте зосередження влади в його руках призвело до того, що військові ради і навіть ради старшини скликалися зрідка: найважливіші питання гетьман вирішував одноосібно. Законодавчу владу Б. Хмельницький реалізовував шляхом видання універсалів, наказів тощо.

Друга ознака – територія. Держава охоплювала території колишнього Брацлавського, Київського і Чернігівського воєводств (близько 200 тис. кв. км).

Третя ознака – політико-адміністративний устрій. На визволеній території були ліквідовані органи влади Речі Посполитої. Замість воєводств і повітів були створені полки і сотні (полків у різні часи було 36, 26, 16, а пізніше – 10). Виникло нове правління – своєрідний старшинський уряд: військова рада, рада генеральної старшини, полкова і сотенна адміністрації, курінні та городові отамани. Магістрати та ратуші здобули право самоврядування. Вищим органом влади вважалася військова (або генеральна) рада, яка вирішувала політичні, військові й господарські справи.

Участь у військовій раді мали право брати всі козаки. У раду генеральної старшини входили гетьман, генеральна старшина, а також полковники й інші особи на вибір гетьмана. Вирішували найважливіші проблеми держави: питання цивільної адміністрації, судочинства, фінансів, земельних справ і т.д.

Функції виконавчого органу гетьманської влади виконував генеральний уряд. Його обирали разом з гетьманом на військовій раді. До складу генерального уряду входили генеральні старшини: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний писар, генеральний підскарбій, генеральні осавули, хорунжі та бунчужні. Найважливішою структурною частиною генерального уряду була генеральна військова канцелярія, яка здійснювала військове, адміністративне, фінансове й судове правління. Тут розглядали всі документи, що поступали від полковників і сотників, магістратів і ратуш, укладали гетьманські універсали та інші акти гетьманської

влади, вели дипломатичне листування, складали проекти міжнародних договорів.

На чолі полку стояв полковник, який здійснював керівництво округою за допомогою полкової адміністрації: обозного, писаря, осавула, хорунжого. Сотню очолював сотник. При ньому діяла сотенна адміністрація на зразок полкової. У кожному полковому, сотенному місті був також міський отаман. На селі громада обирала вйта, а справами козаків відав отаман, який обирався козаками.

Четверта ознака – суд і судочинство, правова система. У цей період на території України склалася своєрідна правова система. Зберегли свою силу Литовські статuti, Магдебурзьке право та інші правові джерела, що діяли до 1648 р. Водночас зростав вплив козацького звичаєвого права. З'явилося й нове джерело права – гетьманські універсали, що були актами вищої виконавчої влади, обов'язковими для всього населення України.

П'ята ознака – фінансова система та податки. У надзвичайних скрутних умовах війни гетьманському урядові вдалося забезпечити порівняно стабільне фінансове становище України. Скарбниця наповнювалася завдяки збиранню податків з селян, ремісників і купців, а також частково з рядових козаків. Українська шляхта, козацька старшина, духовенство нічого не сплачували. Податки збиралися для потреб гетьманської скарбниці й на місцеві потреби окремих міст і містечок.

Для збирання податків було створено фінансовий апарат, фінансами відав генеральний підскарбій, у якого був помічник, що відав орендами. Відповідно на рівні полків і сотень їхні керівники здійснювали керівництво фінансами. Гетьман став карбувати власну монету.

Шоста ознака – зміни соціально-економічного устрою. Козацтво перетворилося у привілейований стан. За ним закріпилось право власності на землю, особлива юрисдикція, необмежена участь у політичному житті держави тощо. Були порушені соціальні перепони, виникла можливість змінювати соціальні стани (селянам переходити в козаки і міщани).

Економічні зміни Б. Хмельницького мали на меті скасувати велике магнатське і шляхетське землеволодіння поляків і уніатів, обмежити землеволодіння українських феодалів і передати землю козацтву, українській дрібній шляхті та духовенству. Протягом війни значні ділянки землі були захоплені також рядовими козаками та селянами. Таким чином, на зміну великому феодальному землеволодінню прийшло дрібне землеволодіння козаків, міщан і вільних селян. Основною формою господарювання стало вільне дрібне землеволодіння. Землю селяни могли передавати у спадщину, закладати, продавати.

Сьома ознака – військо. Б. Хмельницький прагнув створити мобільну регулярну найману армію.

Восьма ознака – міжнародні відносини.

Отже, українська державність у середині XVII ст. існувала вже у завершеному вигляді.

„Березневі статті” 1654 р. Б. Хмельницького, які були основою договору між Україною і Московією, фактично офіційно узаконили державний суверенітет України, її державно-політичний та економічний лад. Єдине обмеження – зовнішньополітична діяльність (відносини з Польщею і Портою). Крім того, Україна мала виплачувати російській скарбниці певну частину своїх прибутків (за Б. Хмельницького цього не робилося).

Подібний статус свідчить, що Україна в державному аспекті володіла чимось більшим, ніж звичний протекторат. Було встановлено своєрідний конфедеративний зв'язок двох держав, скріплений моральним авторитетом і зверхністю московського монарха.

У результаті періоду Руїни і посилення Російської держави остання стала проводити політику поступової ліквідації української державності. У 1764 р. було ліквідовано гетьманство, 1775 р. – Січ, 1781 р. – адміністративно-територіальна система. Запроваджувалися намісництва, а невдовзі – губернії та повіти, що мали всі типові для Росії органи місцевого управління та самоврядування. У

1783–1784 рр. ліквідована козацька армія, 1783 р. офіційно запроваджується кріпосне право.

4.4. Українське державотворення в період національного відродження XIX ст. і Української революції 1917–1920-х років

Відродження ідеї українського національного самовизначення. Український народ, втративши державність наприкінці XVIII ст., не припинив боротьби за її відновлення. Українська державницька ідея знайшла втілення у діяльності Кирило-Мефодіївського товариства і „Руської трійці”, у творчості Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка. Вищого ступеня вона досягнула у програмах і діяльності українських політичних партій та організацій наприкінці XIX –початку XX ст.

Українське національне відродження, як і відродження інших слов'янських народів, що втратили державність, розпочалося у 80-х рр. XVIII ст. Ідея державності побутувала, в основному, у тій частині українських земель, які ще зовсім недавно жили власним державним життям, зберігаючи політичну і культурну автономію – в Гетьманщині та Слобідській Україні.

Самовизначення України і відродження її державності. Війна прискорила революційні події у Петрограді, після яких 4 березня 1917 р. у Києві була створена Центральна Рада спочатку як всеукраїнське громадсько-політичне об'єднання, а згодом як представницький орган народної влади, український парламент. Згодом було створено уряд – Генеральний секретаріат. Головою парламенту було обрано М. Грушевського, а уряду – В. Винниченка. Основні законодавчі акти видавалися у формі універсалів. Центральна Рада в своєму першому Універсалі проголосила автономію України, а 22 січня 1918 р. – в четвертому Універсалі – незалежність.

Певні досягнення в галузі національно-демократичного будівництва, яких домоглася при підтримці народу Центральна Рада, нівелювалися її нерішучістю в забезпеченні законності і

порядку, втіленні у життя радикальних реформ: про наділення селян землею, 8-годинний робочий день, негайне укладення миру. Політика поступок Тимчасовому урядові викликала незадоволення й осуд значної частини українського населення. Центральна Рада недооцінювала необхідність утворення надійної регулярної армії, організації адміністративного апарату на місцях.

Все це призвело до поразок у війні з більшовицькою Росією, подолати які вдалося шляхом підписання Берестейського договору з Німеччиною і Австро-Угорщиною.

Гетьманат. Після визволення України від російсько-більшовицьких військ Центральна Рада не змогла контролювати ситуацію в країні, тому 29 квітня 1918 р. відбувся державний переворот, і до влади прийшов гетьман П. Скоропадський. Центральна Рада і всі земельні комітети були розпущені, міністри та їх заступники звільнялися з посад, але всі урядовці повинні були продовжувати працю. Поновлювалося право приватної власності на землю. Передбачалося вивласнення великих земельних володінь за оплату й наділення землею малоземельних хліборобів, а також забезпечення прав робітників.

Законодавча влада тимчасово зосереджувалася в руках гетьмана до скликання Українського сейму. Гетьману належала також вся повнота виконавчої і судової влади. Вводилася цензура, заборонялася критика уряду, проведення зборів, мітингів та маніфестацій. Підвищувалися податки, поширювалися штрафи, арешти, екзекуції і розстріли селян.

Було досягнуто певних успіхів у розбудові Української суверенної держави, а також у галузях зовнішньої політики, науки і культури. Створювалася армія, налагоджувалася робота залізничного транспорту, було сформовано державний бюджет та здійснена стабілізація валюти, проводилася українізація початкової, середньої і вищої школи. У міжнародних відносинах було досягнуто визнання Української держави різними країнами.

Схвалення гетьманом Грамоти про скасування державної самостійності України та проголошення федеративного союзу з

Росією викликало антигетьманське повстання, в результаті чого до влади прийшла Директорія УНР.

Директорія. 14 грудня 1918 р. Директорія вступила в Київ, гетьман зрікся влади.

Директорія вирішила взяти за основу українського державного будівництва так званий трудовий принцип, а владу на місцях передати трудовим радам. Обирати та бути обраними до них мали право селяни, робітники і трудова інтелігенція. Передбачалося, що центральна влада в Україні належатиме вибраному без поміщиків та капіталістів Трудовому конгресові.

У Києві 23 січня 1919 р. розпочав роботу Трудовий конгрес України. Він висловився за демократичний лад, і 28 січня 1919 р. було прийнято тимчасову Конституцію УНР, яка під час війни законодавчу владу в державі надала Директорії, а виконавчу – Раді народних міністрів. Пост глави держави в Конституції не був передбачений – це віддавалося на розсуд самих членів Директорії. Головою Директорії обрано В. Винниченка, а начальним командиром усіх військ з титулом Головного отамана – Симона Петлюру. Після відставки В. Винниченка в лютому 1919 р. С. Петлюра став фактично Президентом держави, що було законодавчо стверджено в листопаді 1920 р., і засвідчило про створення президентської держави. За умов війни Директорія фактично набула рис воєнного режиму, який, проте, не можна вважати диктатурою.

Згодом було встановлено, що Директорія не повинна безпосередньо втручатися у справи державної адміністрації, а тільки здійснювати контроль за її діяльністю на зразок парламентського, відмовляючи Раді Міністрів чи окремим її членам у довір'ї і призначаючи нових міністрів. У квітні 1919 р. визначалися функції Директорії та її відносини з урядом. Директорія тільки затверджувала закони, які розробляв Кабінет Міністрів, і тільки йому давала розпорядження. Рада Міністрів призначалася не Директорією, а Центральним комітетом соціалістичних партій.

Західно-Українська народна республіка. 19 жовтня 1918 р. Українська національна рада проголосила державну самостійність українських земель, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

Державна територія мала охоплювати всі землі, населені переважно українцями і означені на етнографічній мапі австрійської монархії, складеній у Відні у 1855 р. бароном Карлом Чернігом.

Єдиним джерелом державної влади проголошувався народ ЗУНР, який на основі загального, рівного, безпосереднього, таємного і пропорційного права незалежно від статі, національності і віросповідання мав обрати в майбутньому в Установчі збори ЗУНР, а до цього реалізовував свою волю через Національну раду як законодавчий і Державний секретаріат як виконавчий орган. Гербом ЗУНР був золотий лев на синьому полі, обернутий у правий бік. Прапор мав жовту і синю барви.

22 січня 1918 р ЗУНР об'єдналася з УНР на правах територіальної автономії.

Таким чином, після більш як столітньої боротьби в 1917–1921 рр. відновилася Українська держава як на західних, так і на східноукраїнських землях. Новостворені державні утворення проявляли колосальні зусилля для утвердження і самозбереження, та комплекс різних проблем призвів до втрати українцями власної держави в цей період.

4.5. Державотворчі процеси в Україні в ХХ – на поч.ХХІ ст.

Радянська Україна. Спроба встановлення більшовицького контролю збройним чином почалася з грудня 1917 р. Чотирнадцятого січня 1918 р. проголошено утворення Української Соціалістичної Радянської Республіки як федеративної частини Російської республіки. Незважаючи на статус самостійної держави, УСРР разом з п'ятьма іншими радянськими республіками (Росія, Білорусія, Грузія, Вірменія, Азербайджан) і двома народними республіками (Хорезм і Бухара) утворили єдину країну – Країну

Рад. 28 грудня 1920 р. був підписаний договір про військовий та господарський союз між РРФСР і УСРР. І хоча в преамбулі говорилося про незалежність і суверенність держав, створені для спільної роботи наркомати входили до складу РНК РРФСР і мали в РНК УСРР лише своїх уповноважених. Так виникла договірна федерація формально незалежних радянських держав.

Всеросійський ЦВК, куди республіки делегували своїх представників, і Раднарком РРФСР, до якого входили об'єднані наркомати, стали загальнофедеративними органами. Нечітка фіксація прав і обов'язків державних органів, невизначеність меж компетенції загальнодержавних і республіканських органів, відсутність їхнього юридичного оформлення робили так звану українську радянську державність лише проголошеною і чисто формальною.

30 грудня 1922 р. були прийняті Декларація про утворення СРСР та Союзний договір. З прийняттям Конституції 1924 р., не змінюючи своєї назви „союз республік” перетворився в жорстко централізовану унітарну державу. У травні 1925 р. була затверджена Конституція УСРР, що законодавчо закріпила входження Радянської України до складу СРСР. Зі створенням СРСР ведення міжнародних відносин було передано в компетенцію союзних органів, а угоди, що раніше уклалися Радянською Україною з іноземними державами, зберігали свою силу на території України за умови, що їхня подальша реалізація передавалася Союзу.

Єдиний народногосподарський комплекс країни, що склався до 60-х рр., визначається як централізована, командно-адміністративна система, яка протистояла ініціативі республік.

Конституція СРСР 1977, а за нею Конституція УРСР 1978 р., розширивши компетенції органів Союзу та проголошуючи Україну суверенною державою, нівелювали право українського народу на своїй території вирішувати питання політичного, економічного і культурного життя, визначати форми і структури органів державної влади та управління, недоторканість території держави. Вимога

відповідності Основного Закону УРСР Конституції Союзу зробила неможливим існування української системи права. По суті, основні правові акти, які діяли на території республіки, були копіями загальносоюзних. Необхідність відповідності рішень, що приймалися на республіканському рівні, рішенням Союзних органів породжувала декларативність основних принципів суверенітету влади – незалежності і верховенства. Суперечило принципам самостійної державності існування єдиного обов'язкового громадянства та паспортної системи. Дублювалися також назви та компетенція вищих органів влади, види та система податків, що встановлювалися союзними органами.

А закріплене Конституцією СРСР право Союзу на встановлення загального порядку взаємовідносин республік з іноземними державами суттєво обмежувало правосуб'єктність УРСР на міжнародній арені.

Таким чином, історія існування Української радянської республіки свідчить про декларативне її проголошення і суттєве обмеження права України на територію, наявність державного апарату, суверенітет, права на видання загальнообов'язкових норм та встановлення податкової системи на практиці. Це підтверджує висновок про існування СРСР як тоталітарної унітарної держави, що конституційно проголосила свій федеративний статус.

Карпатська Україна. Наприкінці 1930-х рр. центр західно-українського національного життя перемістився до Закарпатської України. Українське питання в Закарпатті стало центром європейської політики, за альтернативне його вирішення змагалися впливові зовнішньополітичні сили – Німеччина, СРСР, Польща, Угорщина та інші.

Закарпаття увійшло до складу Чехословаччини за умови надання йому статусу автономії, однак, цього не було зроблено до кінця 1930-х рр. Лише під тиском українців і несприятливої зовнішньополітичної ситуації, яка загрожувала розвалом Чехословаччини, Прага 11 жовтня 1938 р. надала Закарпаттю статус автономії. Відтак Закарпаття (Карпатська Україна) повинно було

знаходиться у федерації з Чехією і Словачією. Головою уряду став А. Волошин. Утворення української автономії призвело до активізації діячів українського національно-визвольного руху. Багато хто з них приїхали в Закарпаття здійснювати державотворчі заходи. Розпочалася українізація освіти й державних установ. Відбулися вибори до Сейму.

Проти існування автономії виступали СРСР і Польща, претензії на Закарпаття висунула Угорщина. Згідно з рішенням німецько-італійського арбітражу у Відні 2 листопада 1938 р. міста Ужгород, Мукачево, Берегове переходили до Угорщини. Столиця Карпатської України була перенесена з Ужгорода до Хуста.

15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, яка стала республікою на чолі з президентом. Державною мовою визнавалася українська, а барвами державного прапора – синьо-жовті кольори. Президентом було обрано А. Волошина. Розпочалося створення організації національної оборони – „Карпатської Січі”. Волошин звернувся до Німеччини з проханням взяти Карпатську Україну під протекторат, але Гітлер відмовився, порадивши не опиратися угорській армії, яка 14 березня 1939 р. напала на Карпатську Україну. Сорокатисячна угорська армія тиждень воювала з удесятеро меншою, погано озброєною і недостатньо вишколеною Карпатською Січчю. Загибло п'ять тис. закарпатців, угорцям вдалося окупувати все Закарпаття. Однак, ще впродовж двох місяців тривала партизанська війна.

Незважаючи на короткочасність існування, Карпатська Україна стала яскравим епізодом українського державотворення, засвідчивши незламність прагнень українців до відновлення власної держави, навіть на землях, що не одне століття були відірвані від основної частини українських земель.

Українське Державне правління. У травні 1941 р. ОУН(б), керована С. Бандерою, підготувала документ „Боротьба і діяльність ОУН під час війни”, в якій було проголошено необхідність відновлення Української держави під час цієї війни. 14 червня 1941 р. появилася відозва до всіх українців, яку підпи-

сали 116 політичних, суспільних, військових діячів із різних політичних середовищ, які мешкали в еміграції. У відозві наголошувалось, що найголовнішою справою для всіх українських національних і політичних діячів було б відновлення Української суверенної держави.

22 червня 1941 р. у Кракові відбулися загальні збори представників національно-політичних та громадських організацій, де було проголошено утворення Українського Національного комітету (УНК), який, за задумом бандерівців, мав бути платформою для об'єднання всіх національно-творчих сил. На зборах були представлені: ОУН(б), УНДО, Союз гетьманців-державників, Фронт національної єдності (Д. Паліїв). Бойкотували збори мельниківці і галицькі радикали. На зборах обрано тимчасово головою УНК В. Горбового, на постійного голову запропоновано В. Петріва, першим заступником голови – проф. В. Андрієвського, секретарями – С. Шухевича та В. Мудрого. У прийнятій відозві говорилося, що українська еміграція – політичний провід, вояцтво визвольних змагань, націоналістичне підпілля, повстанці й партизани та чесні українські патріоти опинилися поза межами батьківщини, викинені хвилею безприкладного терору. Однак, готові і далі продовжувати боротьбу за незалежність України, проголошену історичними універсалами 22 січня 1918 р. і досі окуповану ворогами.

Наведені факти дають підстави стверджувати, що Акт проголошення відновлення Української держави не був стихійним, безвідповідальним кроком. Він поволі визрівав у повній відповідності до розвитку політичної ситуації. Можна погодитися, що це був надзвичайно відповідальний, відчайдушний крок в умовах, коли новий загарбник захоплював українські землі.

30 червня 1941 р. у Львові в будинку „Просвіти” відбулися збори української громадськості, де було проголошено Акт про відновлення української державності. У заяві ОУН(б) з цього приводу йшлося, що на західноукраїнських землях формується українська влада, підпорядкована українському уряду, який буде

створено в Києві. Прем'єр-міністром був обраний Ярослав Стецько. Уряд невдовзі отримав назву Українського державного правління. Як продовження формування державного життя, 6 липня 1941 р. у Львові відбулися зібрання „чільних представників громадян Львова”, на якому вибрано Раду Сеньйорів для керування акції об'єднання громадян з метою досягнення і здійснення національного ідеалу. На голову Ради Сеньйорів покликано А. Шептицького. У всіх обласних центрах Західної України і ряді Правобережжя були створені українські обласні адміністрації, подібні заходи здійснювалося на районних рівнях. Формувалися загони міліції і передбачалося приступити до створення підрозділів української армії.

Ці дії суперечили загарбницьким планам нацистів. 8 липня (на 9 день після проголошення Акту) місцеві підрозділи СД одержали категоричний наказ – „припинення урядування УДП” і терміново доставити Я. Стецька до Берліна. Наступного дня він був затриманий і відправлений у Берлін, а члени уряду та інші діячі піддані репресіям.

З формального юридичного боку акти 22.01.1918 р. і 1919 р., а також 15.03.1939 р. спиралися на реальну політико-правову основу. Їхні владні структури попри всі негаразди певний період здійснювали, хоча і в обмежених умовах, державний контроль за визначеними галузями національно-господарського, політичного і культурного життя. Нічого подібного не було в акті від 30 червня 1941 р. про проголошення українського державного правління (УДП). Однак проголошення Української держави було важливим актом української політики, по-перше, це свідчило про неперервність прагнення українців до незалежності, навіть за найнесприятливіших умов. По-друге, це змусило німців розкрити свої плани щодо політичного майбутнього України, сприяло виробленню подальшої політичної тактики українських сил.

У 1944 р. представники всіх частин України, які сповідували ідею боротьби за відновлення української державності, створили український підпільний уряд – Українську головну визвольну раду.

Президентом було обрано киянина проф. К. Осьмака. На уряд було покладено завдання керувати самостійницьким підпіллям і українською підпільною адміністрацією. Підпільний уряд проіснував до середини 1950-х років.

Український Державний Центр. У результаті поразки в революції 1917–1920-х рр. Україна втратила свою державну незалежність. З огляду на такий стан речей Директорія УНР 12 листопада 1920 р. затвердила ухвалений Радою Народних міністрів УНР закон про тимчасове Верховне Управління та порядок законодавства в УНР. Саме на засадах даного закону збережено Державний Центр УНР в екзилі, який продовжував державницькі традиції українського народу поза межами України.

1921 р. – перша половина 1923 р. умовно називається істориками Тарнівський період. Головний отаман С. Петлюра і заступник Голови уряду В. Прокопович на початку 1924 р. приїхали в Париж, який став місцем перебування екзильного уряду. Державний центр та інші емігрантські організації виходили з того, що радянська влада довго не втримається на території України, звідси й головним завданням була підготовка до відновлення суверенної української держави і встановлення української влади.

Після вбивства С. Петлюри (25.05.1926 р.) президентом став А. Левицький, прем'єром – В. Прокопович, які активно здійснювали міжнародну діяльність. У роки Другої світової війни А. Левицький перебував у Варшаві і передав свої повноваження Голові уряду В. Прокоповичу. Уряд УНР в екзилі заявив, що у війні він виступає на боці західних держав. По закінченні війни уряд осів біля Вісбадена, а пізніше – недалеко від Карлсруе. Зусилля уряду були спрямовані на консолідацію українських політичних сил. Весною 1948 р. створено Українську Національну Раду як український передпарламент з її Виконавчим органом. 10 червня 1948 р. статут Ради підписали всі українські політичні групи в еміграції, за винятком союзу гетьманців-державників. На першій сесії Головою Укрради було обрано Б. Іваницького, Головою Виконавчого органу – І. Мазепу, Президентом УНР в екзилі –

А. Левицького. Таким чином, пройшла реорганізація Державного Центру УНР в екзилі. В 1954–1967 рр. президентом був С. Витвицький, 1967–1989 рр. – М. Левицький, а з 1989 р. останнім президентом став М. Плав'юк, який 24 серпня 1992 р. передав свої повноваження Президенту України Л. Кравчуку і заявив про розпуск Державного Центру УНР в екзилі.

Сучасний період Українського державотворення.

Демократизація суспільного життя в СРСР, викликана перебувальною, сприяла активізації національно-демократичних сил в боротьбі за незалежність, за вихід із Радянського Союзу. В результаті визвольних змагань кінця 1980 – початку 1990-х рр., 24 серпня 1991 р. було проголошено Акт про незалежність України. 1 грудня відбувся референдум і вибори президента України. 90,3 % громадян, що взяли участь в референдумі, підтвердили Акт проголошення незалежності України. Президентом України було обрано голову Верховної Ради, а в минулому ідеолога компартії України Л. Кравчука.

8 грудня 1991 р. в Біловезькій Пущі (Білорусь) президент України – Л. Кравчук, Росії – Б. Єльцин, голова Верховної Ради Білорусії С. Шушкевич оголосили про вихід своїх республік із складу СРСР, у результаті чого СРСР припинив своє існування.

Після проголошення незалежності першочерговою задачею уряду стало державне будівництво.

Законом від 8 жовтня 1991 р. „Про громадянство України” громадянство України надавалося всім, хто на той час проживав на її території, не був громадянином іншої країни і не заперечував проти цього.

У листопаді 1991 р. було прийнято закон „Про Державний кордон України”, згідно з яким встановлювалися кордони, правила їхнього перетину і охорони.

Створювалась законодавча база міжнаціональних відносин. 1 листопада 1991 р. Верховна Рада прийняла „Декларацію прав національностей України”, яка гарантувала всім народам, що проживали на території України, рівні права. Закон „Про

національні меншини України” гарантував кожному народу право на культурно-національну автономію.

Україна стала перед необхідністю будівництва власних збройних сил. 6 грудня 1991 р. було прийнято закон „Про збройні сили України”. Військова доктрина базується на без’ядерному і позаблоковому статусі України, створенні професійної армії, відмові від визнання будь-якої країни потенційним противником.

Було створено правоохоронний орган – Служба безпеки України (СБУ), який забезпечує захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, науково-технічного та оборонного потенціалу України, боротьбу з організованою злочинністю у сфері управління і економіки.

У січні – лютому 1992 р. Верховна Рада затвердила державну символіку України: Державний герб (тризуб), Державний прапор (синьо-жовтий), Державний гімн (музика М. Вербицького до національного гімну „Ще не вмерла Україна”).

Практично заново було створено Національний банк України, посольство та консульства, експортно-імпорتنі органи, українську імпорتنу біржу.

Відбулося відродження релігії і церкви. У кінці 80-х рр. була легалізована Греко-Католицька Церква, яку було заборонено в 1946 р. У період перебудови Українська Православна Церква розкололась на Українську Автокефальну Православну Церкву, Українську Православну Церкву Київського Патріархату і Українську Православну Церкву Московського Патріархату. Між ними склалися напружені стосунки.

У червні – липні 1994 р. відбулися дострокові перевибори Президента України. Ним став Л. Кучма. Він також здобув перемогу і на президентських виборах 1999 р.

28 червня 1996 р. після тривалого і напруженого обговорення Верховна Рада прийняла нову Конституцію. Прийняттям Конституції було завершено період державного становлення, закріплено правові основи незалежності України. Згідно з Конституцією влада ділиться на законодавчу, виконавчу і судову.

Президент є главою держави, гарантом Конституції, обирається строком на 5 років. Єдиним органом законодавчої влади є Верховна Рада, яка обирається громадянами України один раз на 5 років у кількості 450 депутатів. Вищим органом у системі виконавчої влади є Кабінет Міністрів, відповідальний перед президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді. Органами державної влади на місцях є обласні, районні ради, а також в містах Києві і Севастополі – відповідні державні адміністрації. Голови адміністрацій призначаються Президентом України, а оперативне керівництво здійснює Кабінет Міністрів.

Конституція України затвердила за українською мовою статус державної мови, а також гарантує вільний розвиток мов національних меншин.

Конституція визначає і гарантує місцеве самоврядування.

Таким чином, за короткий термін незалежності України були створені нові державні інституції – встановлено інститут президентства, побудовано модель демократичного розподілу влади, створено Конституційний суд, запроваджено нові органи державної виконавчої влади, реорганізовано органи центральної влади, внесені зміни в силові структури, у систему судової влади, розроблено нову систему місцевого самоврядування на умовах багатопартійності, політичного плюралізму та реального народовладдя, забезпечено виборчий процес.

Наприкінці 1990-х років у країні поглиблювалася економічна криза, загострилась внутрішньополітична ситуація, викликана відходом Л. Кучми від демократичних свобод та встановленням ним в Україні авторитарного правління. Влада показала неспроможність вирішувати складні питання соціального характеру. Це призвело в кінці 2000 – на початку 2001 рр. до масових мітингів, протестів і сутичок з міліцією. У результаті цього на парламентських виборах 2002 р. перемогу здобув опозиційний блок „Наша Україна”.

Вирішальними для майбутнього українського державотворення стали події, які розгорнулися навколо

президентських виборів 2004 р. На питання „Яким шляхом піде Україна?” мали дати відповідь вибори. Із можливих варіантів вірогідних було два: або главою держави буде людина від існуючої влади і закріпиться авторитаризм – це В. Янукович, або від опозиції буде людина – прихильник демократичних реформ – В. Ющенко. Влада намагалася, фальсифікуючи вибори, протягти свою кандидатуру. Проте, цей фарс зірвала Помаранчева революція. Мільйони людей вийшли на Майдан на підтримку В. Ющенка. Підсумки сфальсифікованих виборів розглядав Верховний Суд і визнав їх не дійсними. 26 грудня 2004 р. був проведений третій тур виборів, і президентом було обрано В. Ющенка. Підтримуючи В. Ющенка, люди сподівались на будівництво справді вільної держави з чесною владою, гідною довіри своїх громадян.

У зовнішній політиці Україна керується принципами ООН, спрямовує свої дії на зміцнення миру і безпеки в світі, дотримується принципів міжнародного права. Сьогодні Україну як незалежну державу визнали практично всі держави світу. У своїй зовнішній політиці Україна орієнтується на вступ в ЄС та співробітництво з країнами СНД. Україна продовжує співробітництво з НАТО, кінцевою метою якого є вступ у цей блок.

Запитання для самоконтролю

1. Розкажіть про державотворчу діяльність прийшлих народів у давні часи.
2. Розкажіть про особливості княжого періоду українського державотворення.
3. Яке історичне значення Козацької державності в житті українського народу?
4. Які характерні риси українського державотворення в ХХ ст.?

Список літератури

1. *Батюк В.* Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648 – 1654 рр. //УІЖ. – 1993. – № 1. – С. 50 – 57.
2. *Бородухін В.* Українська державність у монголо-татарську добу //Історія України. – 1999. – № 42.
3. *Брицький П., Юрійчук Є.* Утворення СРСР: радянський стереотип та історико-правова діяльність //Пам'ять століть. – 2003. – № 4. – С. 23 – 51.
4. *Гамрецький Ю. М.* Універсали – визначні віхи історії Центральної Ради //УІЖ. – 1991. – № 8. – С. 23 – 30; № 9. – С. 23 – 30.
5. *Ковальчук М.* Гетьман Скоропадський і українське державотворення доби визвольних змагань //Пам'ять століть. – 2002. – № 1. С. 38 – 54.
6. *Нагаєвський І.* Історія Української держави двадцятого століття. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
7. *Наливайко Д. С.* Козацька християнська республіка /Запорозька Січ у Західноєвропейських історико-літературних пам'ятках. К.: Дніпро, 1992. – 495 с.
8. *Нариси з історії українського державотворення.* – К.: Генеза, 1995. – 608 с.
9. *Панченко О.* „Декрет” Степана Бандери. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його місце в нашій історії //Політика і час. – 2001. – №7. – С. 86 – 96.
10. *Патриляк І.* Державне будівництво в планах ОУН (травень 1941) //Київська старовина. – 2003. – № 2. – С. 90 – 98.
11. *Шевчук В. П., Тараненко М. Г.* Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 480 с.

Навчальне видання
ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
Навчальний посібник

Панібудьласка Володимир Федоровч
Деревінський Василь Федорович
Макогон Віктор Петрович
Савойська Світлана Василівна
Тороп Анатолій Васильович
Панібудьласка Андрій Володимирович